

GDAŃSKIE
WARSZTATY
PROJEKTOWE

ZACHODNI FRONT ŚRÓDMIEŚCIA

Wytyczne do kształtowania zieleni w kontekście historycznym

GDAŃSK 2023

ZACHODNI FRONT ŚRÓDMIEŚCIA

Wytyczne do kształtowania zieleni w kontekście historycznym

Autor opracowania:
dr hab. inż. arch. Katarzyna Rozmarynowska

Opracowanie graficzne:
Mateusz Sylwestrzak

Okładka:
Geländeplan (BG PAN)

GDAŃSK 2022

Spis treści

1. Wprowadzenie	6
1.1 Zakres i cel opracowania	6
1.2 Metoda	6
2. Analiza historyczna	8
2.1 Gdańska zieleń w rozwoju historycznym	8
2.2 Budowa i utrzymanie zieleni miejskiej do 1945 roku	10
2.3 Kalendarium	22
2.4 Charakterystyka dających się wyodrębnić obiektów zieleni	29
2.4.1 Zieleń na ulicach i placach	29
2.4.2 Zieleń parków, ogrodów, skwerów i zieleńców	51
2.4.3 Zieleń cmentarna	74
2.5 Ocena stanu zachowania zieleni historycznej	77
2.6 Typy funkcjonalne i układy przestrzenne	80
2.7 Kompozycja (obsadzenia alejowe, szpalery, układy swobodne)	81
2.8 Typowe dla Gdańska gatunki roślin	82
3. Zasady dotyczące sposobów poprawnego kształtowania zieleni miejskiej	83
3.1 Uwarunkowania życia drzew w miastach w obliczu zmian klimatycznych	83
3.2 Czynniki ograniczające rozwój drzew miejskich	84
3.3 Przykładowe doборы drzew i krzewów bardziej odpornych na zmiany klimatu i trudne warunki miejskie sporządzone dla Krakowa i Warszawy	84
3.4 Metody, techniki i materiały, poprawiające warunki siedliskowe drzew w miastach	88
3.5 Zasady dotyczące sposobów poprawnego kształtowania zieleni miejskiej	90
4. Podsumowanie	93
4.1 Wnioski i zalecenia	93
4.2 Zalecenia	94
5. Bibliografia	98
6. Spis rycin	102
6.1 Spis rycin	102
6.2 Źródła ilustracji	108

1 Wprowadzenie

1.1. Zakres i cel opracowania

Obszar objęty opracowaniem obejmuje pas terenu po dawnych północno-zachodnich umocnieniach wewnętrznych i obszar pomiędzy nimi a umocnieniami zewnętrznymi Biskupiej Górki i Góry Gradowej, od dawnej Bramy Oruńskiej na południu aż po Bramę Oliwską na północy. Jego zachodnią granicę wyznaczają: Biskupia Górka i Góra Gradowa a wschodnią pas dawnych umocnień wewnętrznych. Od najdawniejszych czasów prowadziły tędy, pomiędzy zboczami Biskupiej Górki i Góry Gradowej a fosą miejską, drogi wjazdowe do miasta. Ślady ich przebiegu utrzymały się do dzisiaj. Inaczej ma się sprawa z terenem, odzyskanym dla miasta po splantowaniu umocnień. Wały zostały rozebrane a fosa zasypana. Ich ślady można odnaleźć w przebiegu ulicy Okopowej, Wały Jagiellońskie, Podwale Grodzkie, które poprowadzono śladem dawnych umocnień. Od XVI wieku obszar ten ulegał wielokrotnym przekształceniom, które na samym końcu całkowicie zmieniły jego kształt. Obecnie istnieją jedynie ślady po dawnych umocnieniach, np. pozostałości Bastionu Św. Elżbiety czy odkryte niedawno fundamenty szpitala Św. Gertrudy. Opracowanie wykonano w celu uchwycenia przemian zieleni miejskiej w rozwoju historycznym oraz określenia sposobów jej kształtowania w przyszłości.

1.2. Metoda

W pracy przyjęto metodę badawczą polegającą na obserwacji pozostałości gdańskiej zieleni miejskiej i skonfrontowaniu uzyskanych wiadomości z materiałem źródłowym: dokumentami, bezpośrednimi relacjami, materiałem ikonograficznym i kartograficznym oraz literaturą przedmiotu.

Ryc. 1. Aleja lipowa na Podwalu Grodzkim i druga na południowym fragmencie Promenady Północnej (ul. 3.Maja) na pocztówce z początku. XX wieku.

2 Analiza historyczna

2.1. Gdańska zieleń w rozwoju historycznym (etapy rozwojowe)

Na omawianym obszarze w dziejach zieleni daje się wyróżnić cztery etapy rozwojowe:

Do roku 1814

To na tym etapie rozwoju Gdańsk uzyskał pas umocnień wewnętrznych. Pojawiły się wały i fosa. Dane o zieleni w tym okresie są fragmentaryczne. Dotyczą one głównie Ogrodu Strzeleckiego i promenady Błędnik. Okres wojen napoleońskich nie sprzyjał utrzymywaniu i kształtowaniu zieleni. Zniszczenia powstałe w 1807 roku w czasie oblężenia miasta dotknęły w równym stopniu budynki, jak i ogrody. Już na samym początku oblężenia obrońcy, aby móc się skuteczniej bronić, podjęli decyzje o usunięciu drzew rosnących w sąsiedztwie fortyfikacji. Wycięto część Wielkiej Alei, fragment promenady miejskiej Błędnik (Irrgarten) i drzewa przy drodze prowadzącej od Bramy Oliwskiej ku Bramie Wyżynnej (Promenade, obecnie ulica 3 Maja)¹. Jak relacjonował anonimowy świadek: „Piękne przechadzki na wałach nie istnieją, podobnie jak prześliczny ogród na Angielskim Jazie. Gałęzie wszystkich drzew zostały zużyte do faszyn; poćcinano stare kasztany i olszyny na wałach do tego stopnia, że nie ma nadziei, żeby pnie mogły się kiedyś zazielenić, a wiele z nich wycięto. Piękne miejsce przechadzek Błędny Ogród [Błędnik] leży całkowicie zniszczone, Strzelnica i Zakątek Niedźwiedzi też wiele ucierpiały”². Niespełna pięć lat później kolejne wielomiesięczne oblężenie, od stycznia do listopada 1813 roku, przez wojska rosyjskie, angielskie i pruskie dopełniło procesu zniszczenia. Obrońcy ścięli większość pozostałych jeszcze w mieście drzew. „Znikły już sprzed domów stare wspaniałe kasztany” – pisała z żalem w 1838 roku Joanna Schopenhauer³. Zagładzie lub olbrzymim uszkodzeniom uległa także większość ogrodów w otoczeniu miasta. Zniknęła wówczas z krajobrazu miasta większość drzew. Wycinane były na opał i na potrzeby wojenne.

Lata 1814-1918

Okres obejmujący prawie cały wiek XIX i początek XX. Miasto w tym czasie zaczęło się przeobrażać. Od połowy XIX wieku duży wpływ na zazielenienie miasta miały towarzystwa społeczne, które za cel obierały sobie podnoszenie jakości przestrzeni miejskiej. Było wśród nich Gdańskie Towarzystwo Upiększania *Verschönerungsverein zu Danzig* (od 1840). Ważną rolę w popularyzacji zieleni jako czynnika poprawiającego estetykę miasta odegrało gdańskie Towarzystwo Budowy

¹I. Fabiani-Madeyska, *Odwiedziny Gdańska w XIX wieku*, Gdańsk 1957, s. 37–38.

²*Danzig während der Belagerung im Jahr 1807*, 1807; cyt. za: Schopenhauer J.; *Gdańskie wspomnienia młodości*, przekład i wyjaśnienia Tadeusz Kruszyński, Wrocław 1959, s. 267.

³J. Schopenhauer, op. cit., s. 21.

Ogrodów *Gartenbau-Verein* (od 1857). Członkowie tych organizacji otaczali opieką istniejącą zielenią, zajmowali się zakładaniem alei spacerowych i zieleńców oraz prowadzili działalność edukacyjną w zakresie szerzenia idei zieleni publicznej. Poprawa sytuacji gospodarczej w II połowie dziewiętnastego wieku umożliwiła przeprowadzenie szeroko zakrojonych reform municypalnych: zaopatrzone miasto w gaz (od 1853 roku), zbudowano wodociągi i kanalizację (1868–1871), rozpoczęto brukować ulice i układać kamienne chodniki oraz posadzono drzewa wzdłuż głównych ulic (1870–1879). W drugiej połowie XIX wieku wewnątrz obwałowań – poza większymi skupiskami zieleni na placu Wałowym i Targu Maślanym – rosły drzewa na niektórych ulicach, widoczne na planie Buhsego (1866–1869)⁴: aleja na Targu Węglowym, środkowa aleja na ulicy Gnilnej, rząd drzew przy placu Heweliusza, na ulicy Siennej, Angielskiej Grobli, Nowych Ogrodach i na Promenadzie, rzędowe nasadzenia w ciągu ulicy Jaskółczej, Szuwary i Dolnej oraz aleje na ulicy Łąkowej⁵, Toruńskiej, Długich Ogrodach i na Ołowiance a także szpalerowe obsadzenia ciągnące po wewnętrznej stronie wałów obronnych. Więcej drzew zaczęto sadzić wzdłuż ulic po zakończeniu ich modernizacji w roku 1874. Jednak ze względu na bardzo ciasną zabudowę i to nie wpłynęło na radykalną zmianę sytuacji – zieleni w mieście ciągle było mało. Pod koniec XIX wieku w całej Europie, po części za sprawą usuwania starych fortyfikacji, a po części na skutek rozwoju przestrzennego miast gwałtownie wzrosło zainteresowanie terenami zieleni miejskiej. Tak było i w Gdańsku, gdzie przystąpiono do zagospodarowania splantowanych i odzyskanych od fiskusa terenów zachodniego i północnego ciągu dawnych umocnień. Doszło przy tym do całkowitej zmiany układu przestrzennego tej części miasta. Rozpoczęto wówczas systemowe wprowadzanie zieleni na miejskie ulice, powiększanie już istniejących i budowę nowych terenów zieleni. Na ich kształt duży wpływ miały wzorce propagowane przez berlińską szkołę ogrodniczą, na cześć założycieli nazywaną szkołą Lenné'go-Meyera. Jej wpływ widać w kształcie gdańskich zieleńców i parków, takich jak plac Hanzy (1898), Park Steffensów (1896–1897), Targ Drzewny (1904), Rynek we Wrzeszczu (1910), czy nowych obsadzeń ulicznych. Nic w tym dziwnego, gdyż pierwszym dyrektorem utworzonego w 1898 roku Zarządu Ogrodów (*Gartenverwaltung*) - wydziału, który miał się zająć pielęgnacją i tworzeniem nowych parków oraz zieleńców - był wykształcony w Berlinie ogrodnik Karl Tapp. Na początku XX wieku ze szkołą berlińską zaczęły konkurować wzorce architektonicznych nowoczesnych ogrodów angielskich wypromowanych przez Reginalda Blomfielda, które na teren Niemiec wprowadził Hermann Muthesius (1861–1927). Można je odnaleźć w ogrodach towarzyszących wyszukanym willom z początku XX wieku we Wrzeszczu (np. ulica Batorego), Oliwie i Sopocie. Kompozycja towarzyszących im ogrodów była mocno związana z formą budynku i tworzyła z nim całość. Ściany bywały całe porośnięte pnączami, granice wewnątrz ogrodowych wyznaczały mury oporowe, pergole i trejaże, a trawiaste podłogi zdobiły starannie zaprojektowane kwietniki. Ogrody służyły jako integralnie związane z wnętrzem budynku kolejne pokoje, utworzone na wolnym powietrzu. Podobne koncepcje można odnaleźć w projektach ogrodów towarzyszących wznoszonym w tym czasie gdańskim budynkom publicznym – na przykład przy budynku komendantury wojskowej na Hucisku (obecnie Nowy Ratusz).

Lata 1918-1945

Kolejny etap to okres pomiędzy końcem pierwszej i drugiej wojny światowej. Jest on związany ze zmianą postrzegania roli zieleni w mieście, która z elementu dekoracyjnego zaczęła być po-

⁴ *Plan von Danzig. Nach trigonometrischer Aufnahme im Auftrage des Magistrates in den Jahren 1866 bis 1869 gefertigt durch BUHSE* K. reg. Geometer, sk. 1:1000.

⁵ W połowie XIX wieku na terenie Dolnego Miasta zasypano stare kanały biegnące środkiem ulic, za: J. Stankiewicz, B. Szermer, *Gdańsk. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu Gdańsk-Sopot-Gdynia*, Warszawa 1959, s. 198. Prawdopodobnie wtedy niektóre ulice obsadzone zostały drzewami (przyp. aut.).

strzegana jako element niezbędny do życia, część infrastruktury miejskiej i jeden z elementów budujących plan urbanistyczny. Znalazło to wyraz w pierwszym gdańskim planie urbanistycznym tzw. Planie Althoffa (1930). Prace rozpoczęte już w latach dwudziestych od budowy parku na Biskupiej Górcie i licznych małych zieleńców oraz boisk sportowych koncentrowały się w tym czasie na budowie systemu zieleni. Na początku lat 30. XX wieku przystosowano do rekreacji Górę Gradową. W dalszym ciągu kontynuowane były obsadzenia przyuliczne. Okres ten skończył się w 1945 roku, kiedy gdańska zieleń wraz z miastem w znacznym stopniu uległa zniszczeniu.

Po 1945

Ostatni etap to okres powojenny, w którym na opracowywanym terenie doszło do prawie całkowitej przebudowy systemu komunikacyjnego. Wytyczenie tzw. „osi na stocznię”, budowa City Forum, węzła Piastowskiego oraz węzła Unii Europejskiej, a także poszerzenie Podwala Grodzkiego i Wałów Jagiellońskich wymusiły wycinkę posadzonych na początku XX wieku drzew. Zaraz po wojnie zniknął z krajobrazu miasta Plac Hanzy, promenady w ciągu Wałów Jagiellońskich, zieleń przy ulicy Okopowej. Na początku XXI wieku usunięto zadrzewienie Targu Siennego i terenu położonego na wschód i południe od niego, rezerwowanego w tzw. Planie Stübbena pod przyszłą zabudowę. Okrojony został Mały Błędnik i zieleniec na Bastionie św. Elżbiety, zniszczono także zieleniec przed Muzeum Narodowym. Nie powstał planowany pas zieleni po północnej stronie Podwala Przedmiejskiego.

2.2. Budowa i utrzymanie zieleni miejskiej do 1945 roku

Zlikwidowanie fortyfikacji otworzyło nowe perspektywy dla rozwoju terenów rekreacyjnych, ale też sprawiło, że władze miejskie musiały się bardziej zaangażować w sprawy zieleni. Dlatego też w 1898 roku powołano samodzielny Zarząd Ogrodów (*Gartenverwaltung*)⁶, który przejął od Zarządu Budowlanego (*Bauverwaltung*) zadania związane z utrzymaniem już istniejących obszarów zieleni oraz budową nowych. Jego kierownictwo objął wykwalifikowany i doświadczony ogrodnik Karl Tapp (1866- zm. po 1942)⁷, który sprawował tę funkcję przez następne 33 lata. Niewątpliwie miał on największy wpływ na kształtowanie gdańskiej zieleni miejskiej w tym czasie. W roku 1898 Zarząd Ogrodów zaangażował go jako ogrodnika miejskiego. Cztery lata później awansował on na stanowisko miejskiego inspektora ogrodów, a w latach 1918–1931 był dyrektorem Zarządu⁸. Awans nie był dziełem przypadku, Tapp miał świetne przygotowanie do pełnienia swojej funkcji. Kształcił się w najlepszych niemieckich szkołach ogrodniczych: w latach 1883–1885 w Neu Garten w Poczdamie, a następnie, w latach 1885–1887, w Królewskiej Szkole Ogrodniczej Wildpark-Potsdam⁹ specjalizującej się w ogrodach pałacowych i parkach publicznych. Zanim przyjechał do Gdańska, pracował jako asystent i pomocnik ogrodnika, początkowo w Berlinie, a w latach 1888–1889 na zamku Dyck koło Düsseldorfu¹⁰. Od 1890 do 1898 roku był asystentem królewskiego dyrektora ogrodów Maxa Bertrama (1849–1914) w Dreźnie-Blasewitz¹¹. W Gdańsku Tapp brał czynny udział w życiu środowiska ogrodniczego – był aktywnym działaczem Towarzystwa Budowy Ogrodów, a od 1932 roku także jego przewodniczącym. Wygłaszał prelekcje

⁶ K. Tapp, *Öffentliche Park und Gartenanlagen*, [w:] „*Danzig und seine Bauten*”, MCMVIII, (Hrsg.) Westpreussischen Architekten- und Ingenieur-Verein zu Danzig, Berlin 1908, s. 421.

⁷ „*Die Gartenwelt*” Jg. 22, 1918, Heft 26, s. 208.

⁸ G. Gröning, J. Wolschke-Bulmahn, *Grüne Biographien, Biographisches Handbuch zur Landschaftsarchitektur des 20. Jahrhunderts*, s. 385; „*Die Gartenwelt*” Jg. 36, 1932, Heft 15, s. 211.

⁹ G. Gröning, J. Wolschke-Bulmahn, op. cit., s. 385.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

i zajmował się publicystyką, wiemy na przykład, że w czerwcu 1906 roku na zjeździe miast Prus Zachodnich w Deutsch-Eylau (Iławie) wystąpił z referatem na temat miejskich założeń zieleni. Jego artykuł *Städtische Gartenanlagen*, opublikowany w trzech kolejnych numerach poczytnego czasopisma „Die Städte-Zeitung”¹², jest nie tylko bardzo istotny dla zrozumienia, jak zmieniała się w owym czasie ranga zieleni miejskiej, ale także odsłania przed nami zapytania osoby, od której przez 33 lata zależały najważniejsze decyzje dotyczące budowy i utrzymania gdańskiej zieleni. Wiedza ta ułatwia interpretację ocalałych fragmentów jego zielonej spuścizny. W swoich publikacjach Tapp pokazał wszechstronną znajomość teoretycznej strony zadania, które mu powierzono. Podkreślał olbrzymie znaczenie terenów zieleni w miastach, zabiegając przy tym o wprowadzenie zieleni do dzielnic biednych i peryferyjnych. Pisał, jak ważne jest uwzględnianie zieleni w planowaniu urbanistycznym na możliwie najwcześniejszym etapie prac. Wykazał, że plan urbanistyczny, rezerwujący tereny na parki i zieleńce oraz określający, którym ulicom powinny towarzyszyć przedogródki, a wzdłuż których miałyby rosnąć drzewa, pomógłby zarezerwować i utrzymać w rękach miasta potrzebne na ten cel tereny. W 1908 roku w książce *Danzig und seine Bauten*¹³ ukazał się tekst jego autorstwa, w którym w drobiazgowy sposób opisał wszystkie elementy gdańskiej zieleni miejskiej: parki, zieleńce i obsadzenia uliczne, a w 1927 roku jeszcze dokładniejszy artykuł na ten sam temat *Die öffentlichen Park- und Gartenanlagen Danzigs* w „Danziger Statistische Mitteilungen”¹⁴. Oba artykuły są dla nas bardzo cenne, ponieważ zawarte w nich dane pochodzą bezpośrednio z biura Zarządu Ogrodów i mają charakter wiarygodnego sprawozdania urzędowego. Wydaje się też, choć nie ma na to bezpośrednich dowodów, że Tapp, mając doskonałe przygotowanie zawodowe, mógł własnoręcznie wykonywać projekty niektórych powstających w okresie jego urzędowania założeń zieleni. W roku 1931 po 33 latach pracy odszedł na emeryturę, a Senat Wolnego Miasta w obliczu narastającego kryzysu zlikwidował piastowane przez niego stanowisko. Warto dodać, że aż do roku 1908 był on jedynym stałym pracownikiem tego urzędu. Dla porównania, w tym samym czasie w Szczecinie i Królewcu w podobnych urzędach zatrudniano po dwóch urzędników, w Poznaniu pięciu, a we Wrocławiu aż 12 – dwa razy więcej niż w stołecznym Berlinie¹⁵. W sezonie letnim przy pracach ogrodniczych pracowało w Gdańsku 60 robotników sezonowych, w Poznaniu – 120, w Szczecinie – 150, a w Królewcu – 165¹⁶. Liczby te pokazują, że Gdańsk w mniejszym stopniu niż inne miasta angażował się w budowę i utrzymanie swoich terenów zieleni.

Mimo niewielkich w porównaniu do innych miast inwestycji, profesjonalne zarządzanie przyczyniło się do znacznego zintensyfikowania prac ogrodniczych. Do 1913 roku utworzono dwa nowe parki miejskie: Park Steffensów i Park Uphagena z czterema kortami tenisowymi, 22 skromne założenia parkowe, siedem ozdobnych zieleńców i trzy ogrody przyszkolne. Urządzono także 18 placów do gier i zabaw oraz trzy łąki służące jako boiska sportowe¹⁷. Dwie

¹² K. Tapp, *Städtische Gartenanlagen*, „Die Städte-Zeitung”, cz. 1: 1906, Nr. 6, s. 136–140; cz. 2: 1907, Nr. 7, s. 171–173; cz. 3: 1907, Nr. 8, s. 192–194. W czerwcu 1906 roku na zjeździe miast Prus Zachodnich w Deutsch-Eylau Karl Tapp wygłosił wykład na temat miejskich założeń zieleni. Przywołany artykuł jest skrótem tego wystąpienia (przyp. aut.).

¹³ K. Tapp, *Öffentliche Park und Gartenanlagen*, [w:] „Danzig und seine Bauten” MCMVIII, hrsg. vom Westpreussischen Architekten- und Ingenieur-Verein zu Danzig, Berlin 1908, s. 420–425.

¹⁴ K. Tapp, *Die öffentlichen Park- und Gartenanlagen Danzigs*, [w:] „Danziger Statistische Mitteilungen”, Nr. 3 z 5.04.1927, s. 47.

¹⁵ *Preussens Städte. Denkschrift zum 100 jährigen Jubiläum der Städteordnung vom 19. November 1808*, (Hrsg.) im Auftrage des Vorstandes des Preussischen Städtetages von H. Sielbergleit, Berlin 1908, s. 256–257.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Knochenhauer, Park und Gartenanlagen*, [w:] „Monographien Deutscher Städte”, Bd. VI: Danzig, (Hrsg.) E. Stein, Oldenburg i. Gr. 1914, s. 187–189.

znajdowały się przy Wielkiej Alei – na miejscu dzisiejszego placu Zebrań Ludowych i przy obecnej Operze Bałtyckiej, a trzecia w Nowym Porcie (Ertelplatz). Całkowita powierzchnia założeń wzrosła w tym czasie trzykrotnie – z 9,07 ha do 27,63 ha. Jednak pomimo tak szybkiego wzrostu, nadal nie był to duży obszar. Dla porównania w 1910 roku szczecińskie parki i zieleńce zajmowały 43 ha¹⁸, a w podobnym czasie, bo w 1908 roku, w Królewcu tylko same parki i promenady aż 81,8 ha, do tego zieleń na dawnych umocnieniach – 19,5 ha, ogrody ozdobne: Am Hammerteich, Fürstenteich i Landgraben – 20,1 ha, zoo – 5 ha oraz place zabaw i place ozdobne – 22,9 ha, co łącznie dawało 149,3 ha terenów zieleni¹⁹.

Rozwijającym się przedmieściom przybywało nowych ulic. W ciągu zaledwie 15 lat początkowej działalności Zarządu Ogrodów (1898 – 1913) wybudowano ich aż 77 i, zgodnie z zaleceniami nowoczesnej urbanistyki, obsadzono drzewami. Łączna długość zadrzewionych ulic wzrosła w tym czasie z 27,67 do 73,07 kilometra, a liczba drzew zwiększyła się z 8 470 do 13 660 sztuk²⁰. Najwięcej drzew, 2 329, posadzono we Wrzeszczu i Strzyży, co łatwo wytłumaczyć ich żywiołowym rozwojem, w Śródmieściu – 876, na Siedlcach – 167, a w Nowym Porcie – 86. Jedynie na przedmieściach liczba drzew zmalała o 341 sztuk, ale ponieważ długość ulic również nie uległa tam zmianie, mogło to wynikać z przyczyn naturalnych. Wszystkie realizowane w tym czasie nasadzenia, w przeciwieństwie do dotychczasowych – dość spontanicznych – były prowadzone systematycznie i w sposób metodyczny. Najczęściej według starannie przemyślanego planu urbanistycznego ulicy, który poza rozwiązaniami technicznymi zawierał również dyspozycje nasadzeń. W związku z rosnącym zapotrzebowaniem na sadzonki dwukrotnie powiększono dawną szkółkę ogrodniczą i założono ogrodnictwo miejskie. Oprócz zakupu roślin inwestowano także w infrastrukturę. Na terenach rekreacyjnych zainstalowano ławki (550 sztuk), zaś w Parku Steffensów, na placu Hanzy i na skwerze przed Bramą Wyżynną drzewa opatrzone tabliczkami informacyjnymi (520 sztuk), prawdopodobnie takimi samymi białymi emaliowanymi tabliczkami, jak przy egzotycznych drzewach w Parku Oliwskim. Przygotowano 290 budek lęgowych, a w Parku Steffensów z myślą o ptakach ustawiono nawet specjalną fontannę²¹.

Pomimo znacznego przyrostu terenów zieleni Gdańsk przeznaczał na te cele mniejszy budżet niż w innych miastach. W pierwszych latach XX wieku wynosił on rocznie około 60 tys. marek. Na początku większość pochłaniały koszty budowy nowych założeń – w 1902 aż 60 tys. marek²². W 1911 roku proporcje się odwróciły – z ogólnej sumy 64,65 tys. marek zaledwie 5 tys. przeznaczono na nowe założenia, pozostałe 59,65 tys. marek to koszty utrzymania już istniejącej zieleni²³. W 1911 roku wskaźnik środków przeznaczonych na budowę i utrzymanie terenów zieleni na jednego mieszkańca wynosił w Gdańsku zaledwie 0,38 marki i był najniższy wśród wszystkich miast, które przyjeśliśmy do porównań. W Szczecinie wynosił on 0,53 marki, w Królewcu 0,75 marki, we Wrocławiu 0,9 marki, a w Poznaniu aż 1,18 marki (tab. 4). Może właśnie to zapóźnienie wobec innych miast zmobilizowało władze Gdańska do ogłoszenia w 1913 roku ambitnych planów dalszej rozbudowy terenów rekreacyjnych. Podjęto wówczas decyzję o budowie parku ludowego, na który zarezerwowano aż 50 000 marek²⁴. Gdyby nie wybuch pierwszej wojny światowej, praw-

¹⁸ M. Hass-Nogal, *Jak powstało miasto zieleni*, [w:]A. Stachak, U. Grinn, M. Hass-Nogal, M. Kubus, G. Nowak, M. Nowakowska, *Zieleń Szczecina Ilustrowany przewodnik dendrologiczny*, Szczecin 2000, s. 29.

¹⁹ R. Albinus, *Lexikon der Stadt Königsberg Pr. Und Umgebung*, Leer 1985, s. 94.

²⁰ Knohenhauer, op. cit., s. 187–188.

²¹ *Ibidem*, s. 187.

²² *Die Gartenwelt* Jg. 6, 1902, Heft 24, s. 288.

²³ H. Koch, *Gartenkunst im Städtebau*, wyd. 2, Berlin 1923, s. 248–249.

²⁴ *Städte-Zeitung* 1913, Nr. 52, s. 1018.

dopodobnie doszłoby do jego realizacji. Pomimo niewielkich nakładów Gdańsk wykazywał duży przyrost terenów zieleni. Wskaźnik stosunku powierzchni zielonych do powierzchni całego miasta w latach 1898 – 1910 zwiększył się z 0,45 do 2,72 procent. W innych miastach nie wykazywał tak dużej dynamiki wzrostu: w Królewcu wzrósł z 0,88 do 1,9 procent, we Wrocławiu z 3,14 do 6,24, a w Poznaniu wykazał nawet niewielką tendencję zniżkową i spadł z 1,85 do 1,65. Według informacji podanych przez Hugona Kocha w *Gartenkunst im Städtebau* (1923) stosunek terenów zieleni do ogólnej powierzchni miasta w roku 1913 nieznacznie się zmniejszył i wyniósł 2 procent. Mimo to, na jednego mieszkańca przypadało aż 4,40 m² terenów zieleni, co było dość wysokim wskaźnikiem, jako że w Królewcu wynosił on 4,0 m², w Poznaniu – 2,52 m², a w Szczecinie – 2,00 m². Jedynie we Wrocławiu był ponad dwukrotnie wyższy i wynosił aż 10,85 m². Oficjalne dane statystyczne z 1914 roku obejmujące 41 dużych miast niemieckich wskazują, że pomiędzy rokiem 1893 a 1910 28 miast zwiększyło powierzchnię terenów zieleni, w dziewięciu miastach powierzchnia ta uległa zmniejszeniu, a w czterech nie zaobserwowano zmian. Gdańsk znalazł się wśród 11 miast, w których odnotowano największy przyrost terenów zieleni²⁵. System gdańskiej zieleni rozwijał się w trzech etapach: pierwszy był związany z adaptacją do celów rekreacyjnych międzywałą, która dokonała się w wieku XVIII, drugi – z zagospodarowaniem terenów po dawnych fortyfikacjach na przełomie XIX i XX wieku, trzeci zaś opierał się na włączeniu zagadnień zieleni w szersze planowanie urbanistyczne, w latach 20. i 30. XX wieku. Zakładanie promenad spacerowych na wałach i ogrodów pomiędzy kolejnymi liniami umocnień ma w Gdańsku długą tradycję. Już w XVII wieku przeznaczano tereny w założeniu militarne na ogrody. Pierwszą publiczną promenadę spacerową – Błędnik otwarto w roku 1708. Od Bramy Wyżynnej prowadziła do niej aleja, którą w późniejszym okresie nazwano Promenadą Północną (obecnie ul. 3 Maja). Jej południowe przedłużenie, kierujące przechodniów w stronę Bramy Oruńskiej, nosiło nazwę Promenady Południowej. Obie trasy stały się w XIX stuleciu popularnymi szlakami spacerowymi, a po przeprowadzeniu obok linii kolejowej (1870), która umożliwiała obserwowanie przejeżdżających pociągów, ich atrakcyjność jeszcze wzrosła. W roku 1865 narodził się pomysł uwolnienia miasta z ciasnego pierścienia otaczających go obwałowań. Liczono na to, że dzięki rozebraniu nieprzydatnych już wałów, uzyska się nowe tereny, a jednocześnie unieszkodliwi groźbę zarazy drzemiącą w wiecznie zabagnionych i pełnych nieczystości fosach. Pomysł nie uzyskał jednak aprobaty władz wojskowych i upadł²⁶. Powrócił ponownie dopiero pod koniec XIX wieku, tym razem skutecznie. Rozpoczął się tym samym drugi etap budowy zielonego pierścienia.

W 1888 roku, po długich staraniach, uzyskano w końcu wstępną zgodę na rozbiórkę zachodniego wewnętrznego ciągu umocnień²⁷, a trzy lata później pozwolenie na jego likwidację²⁸. Wkrótce rozpoczęto dyskusję nad sposobem zagospodarowania odzyskanych terenów. Zaowocowała ona powstaniem kilku konkretnych projektów. Pierwszy z nich, wykonany w biurze architekta miejskiego Juliusa Alberta Lichta, zakładał „wytyczenie środkiem pasa pofortecznego wąskiej ulicy, ciasno obstawionej z obu stron blokami zwartej zabudowy”²⁹. Rozwiązanie to zostało przyjęte dość krytycznie, między innymi z powodu całkowitego pominięcia problematyki zieleni³⁰.

²⁵ *Städte-Zeitung* 1914, Nr. 14, s. 273–274.

²⁶ M. Omilanowska, *Przebudowa Gdańska w latach 1891–1895 na tle przekształceń wielkich miast europejskich w XIX wieku*, [w:] *Gdańsk – miasto w przebudowie*, oprac. red. E. Pękała, Gdańsk 2009, s. 1b.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ J. Stankiewicz, B. Szermer, *op. cit.*, s. 181.

²⁹ M. Omilanowska, *op. cit.*, s. 1b.

³⁰ W 1892 roku na zlecenie Towarzystwa Budowy Ogrodów bracia Zeuner sporządzili propozycję poprawek do projektu Lichta: *Vorschlag zur Abänderung des „Entwurfes für Bebauung der Westfront von Danzig. Plan repr.* w: P. Lorens, *Przekształcenia obszaru śródmieścia Gdańska w latach 1793–1945*, [w:] *Gdańsk pomnik historii*, *teka gdańska 3*, Gdańsk 1998, s. 44.

co szczególnie dotknęło działaczy Towarzystwa Budowy Ogrodów. W odpowiedzi przedstawili oni inne rozwiązanie (proj. bracia Zeuner, 1892), które jednak także zostało odrzucone. Władze miasta zdecydowały się zasięgnąć w tej sprawie opinii czołowego niemieckiego urbanisty Hermanna Josefa Stübgena (1845–1936), który osobiście przybył do Gdańska 26 marca 1892 roku i przedstawił własną propozycję – rok później zatwierdzoną³¹. Zakładała ona utworzenie okrężnej arterii komunikacyjnej otaczającej miasto od północy i zachodu, w formie półobwodnicy, która obejmowałaby dzisiejszą ulicę Okopową, Wały Jagiellońskie, Podwale Grodzkie i Wałową³². Z powodu ograniczonych środków koncepcja Stübgena nie przewidywała parków i ogrodów ludowych (*Volksgarten*)³³, tak charakterystycznych dla tego typu rozwiązań, a jedynie powiększenie istniejącego już Małego Błędnika oraz dwa niewielkie założenia: tymczasowy park pomiędzy Okopową a torami kolejowymi (jako przestrzeń rezerwowa pod późniejszą zabudowę)³⁴ i duży zieleńiec w okolicy Błędnika (późniejszy Hanzaplatz). Za to wzdłuż nowych ulic zaprojektowano bogate obsadzenia alejowe³⁵, a w ciągu Wałów Jagiellońskich i ulicy Okopowej dodatkowo środkową promenadę – wąski, starannie zaprojektowany zielony pas ze szpalerami drzew, trawnikami i chodnikiem dla pieszych. Znaczną część odzyskanego od wojska terenu przeznaczono pod parcelację. Powstały z czasem na nim okazałe eklektyczne kamienice, w których mieściły się hotele, kawiarnie, restauracje, sklepy i wzorem wiedeńskiej Ringstrasse ważne instytucje publiczne: budynki administracji, bank, prezydium policji, biblioteka, gimnazjum, archiwum miejskie, komendantura wojskowa (późniejsza siedziba Komisariatu Ligii Narodów) i oczywiście dworzec kolejowy. Projekt Stübgena przedstawiał tylko ogólną dyspozycję rozwiązania komunikacyjnego i przeznaczenia terenu. Powstające później szczegółowe projekty zagospodarowania poszczególnych działek niejednokrotnie pozwalały sobie na odstępstwa od pierwotnego, co w żaden sposób nie może wpływać na ocenę tego planu. Jego znaczenie było ogromne, ponieważ po raz pierwszy w historii Gdańska w nowoczesny, logiczny i konsekwentny sposób włączył zieleń w zastane struktury urbanistyczne, czym zapoczątkował nowy, systemowy sposób myślenia o zieleni miejskiej.

Około 1900 roku ukończono budowę dworca kolejowego i przystąpiono do realizacji ulic i zabudowy ciągu zachodniego, a cztery lata później także ciągu północnego. W następnych latach na Wałach Jagiellońskich i ulicy Okopowej powstała środkowa promenada. Jej uzupełnienie stanowił zieleńiec na dawnym Bastionie św. Elżbiety i znacznie powiększony Mały Błędnik, a w części północnej, w pobliżu nieistniejącego już dziś Targu Kaszubskiego (Kaschubische Markt), zieleńiec na placu Hanzy. Do wybuchu pierwszej wojny światowej prace związane z budową zielonej oprawy gdańskiego Ringu zostały właściwie ukończone. W 1921 roku Mieczysław Orłowicz pisał: „Od strony dworca kolejowego powstał w ostatnich 20 latach na miejscu fortyfikacji otaczających do roku 1895 Prawe Miasto szeroki skwer [środkowa promenada – przyp. aut.], a wzdłuż niego ciągną się elegancko nowoczesnymi gmachami zabudowane ulice, które jako powstałe na miejscu dawnych wałów noszą nazwę Elisabethwall, Dominikswall, Stadtgraben itd. Wzdłuż tych ulic urządzono na miejscu wałów «skwery», pozostawiając na nich niedaleko dworca na pamiątkę

³¹ M. Omilanowska, op. cit., s. 1b.; O. Karnau O.; Hermann Josef Stübgen: Städtebau 1876-1930, Braunschweig-Wiesbaden 1996, s. 312; M. Postawka, *Myśl urbanistyczna Hermanna Josepha Stübgena. Epizod gdański*, [w:] *100 lat nowoczesnej urbanistyki gdańskiej* pod red. M. Postawki i P. Lorensa, Gdańsk 2009, s. 54.

³² J. Stankiewicz, B. Szermer, op. cit., s. 198.

³³ K. Tapp, *Öffentliche Park und Gartenanlagen*, op. cit., s. 421.

³⁴ W późniejszym okresie pojawiały się plany przeznaczenia tego terenu pod halę miejską (Stadthalle, 1911), za: H. Mankowski, *Stadhallen, Ostdeutsche Bauzeitung 1911*, s. 539; i centrum administracyjne, za: E. Barylewska-Szymańska, W. Szymański, *Konkurs na gdański wieżowiec w 1920 roku*, [w:] *Architektura modernistyczna budynków użyteczności publicznej*, Gdańsk 2004, s. 81 i n.

³⁵ Por. O. Karnau, op. cit., s. 312.

Bebauungsplan der **STADT DANZIG**

1893.

Aufgestellt nach den Vorschlägen des Stadtbauraths Stübben in Köln.

Maassstab 1:5000.

Ryc. 2. Plan zagospodarowania terenów pofortyfikacyjnych zachodniego i północnego ciągu umocnień, tzw. Plan Hermanna Josefa Stübena, 1893.

*1:5000
Christ. Gung...
H. J. Stübben
Herrn Stübben...
Herrn Stübben...*

część dawnego muru obronnego [Bastion św. Elżbiety – przyp. aut.]. [...] Skwery przecina szeroka platanami wysadzona ulica Silberhütte [...]. Przed Wysoką Bramą urządzono duży skwer mający 132 arów powierzchni, który zdobią klomby kwiatowe, fontanna i mostki na Kanale Raduni [Mały Błędnik – przyp. aut.]”.

Doświadczenie pierwszej wojny światowej w zasadniczy sposób przewartościowało myślenie o roli zieleni miejskiej. Odszedł w przeszłość oświeceniowy zachwyt nad naturą, zdewaluowały się jej walory estetyczne, za to za sprawą popularności teorii głoszonych przez niemieckich funkcjonalistów³⁶ dostrzeżono jej znaczenie społeczne i higieniczne. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej Gdańsk nadal znajdował się pod wpływem Niemiec, gdzie w tym czasie można już było zaobserwować całkowity odwrót od wzorców propagowanych przez szkołę Lenné'go-Meyera, a także estetyki ogrodu angielskiego w wersji „dla bogatych”. Gdańska zieleń znalazła się pod wpływem teorii niemieckich funkcjonalistów, takich jak: Martin Wagner³⁷, Leberecht Migge³⁸ i Hugo Koch³⁹, wedle których zieleń miejska powinna służyć przede wszystkim zabezpieczeniu potrzeb higienicznych i zdrowotnych mieszkańców. Zgodnie z ich teorią przystąpiono w Gdańsku do rozbudowy miejskich terenów zieleni. Rozpoczęto prace projektowe mające na celu przekształcenie północnego ciągu dawnych umocnień w zielony pierścień (na Biskupiej Górze i Grodzisku). Zaczęto zakładać proste, łatwe w utrzymaniu place do gier i zabaw, boiska, ogrody osiedlowe i działkowe, a także duże ogrody przydomowe, które poza przyjemnością obcowania z naturą miały pomagać w domowej aprowizacji. Projektanci preferowali formy regularne, geometryczne, wzorowane na angielskich ogrodach architektonicznych. Obok trawników o regularnych formach, na których pojawiały się swobodne układy roślinności, pozostawiali miejsce na regularne grządki do uprawy owoców i warzyw.

Lata 20. były dla Gdańska okresem stosunkowo pomyślnym. W zarządzie miasta pracowano nad planem urbanistycznym obejmującym miasto i otaczające je tereny rozwojowe. Nowością było w nim systemowe podejście do zagadnienia zieleni. Autorzy planu uznali je za tak ważne, że wyodrębnili je na oddzielnej planszy. Plan, który został ukończony w 1930 roku, zawierał podstawowe wytyczne kształtowania terenów zieleni w przyszłości. Zakładał budowę wokół miasta „zielonego pierścienia”, który miał połączyć parki kuracyjne Stogów, Westerplatte, Brzeźna, Jelitkowa i Sopotu z terenami rekreacyjnymi na obszarach dawnych fortyfikacji i lasami miejskimi. Zaraz po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej Zarząd Ogrodów przystąpił do rozbudowy gdańskiej zieleni. Już w 1921 rozpoczęło się przekształcanie północnego ciągu dawnych umocnień w zielony pierścień, zewnętrzny w stosunku do tego, który powstał na miejscu splantowanych

³⁶ Między innymi: Martina Wagnera (1885–1957), który uważał że, wolne przestrzenie w mieście powinny służyć jako rezerwuar świeżego powietrza, był entuzjastą ćwiczeń cielesnych i zwolennikiem budowania placów do gier, zabaw i gimnastyki; Leberechta Migge (1881–1935), który zanegował znaczenie piękna w sztuce ogrodowej na rzecz użyteczności i był zwolennikiem tworzenia ogrodów działkowych; a także popularyzatora problematyki zieleni miejskiej Hugona Kocha (1883–1964), autora książki *Gartenkunst in Städtebau* (wyd. 1, 1913), która dała teoretyczną wykładnię związków zieleni z urbanistyką.

³⁷ Martin Wagner (1885–1957) architekt, w roku 1915 odrzucił znaczenie estetyki w projektowaniu terenów zieleni i dowodził, że tradycyjne parki i ogrody powinny ustąpić miejsca otwartym przestrzeniom urbanistycznym, których znaczenie ogranicza się do spełniania funkcji sanitarnych (*Das sanitäre Grün der Städte*, 1915).

³⁸ Leberecht Migge (1881–1935) urodzony w Gdańsku architekt ogrodów i teoretyk architektury ogrodowej. W roku 1913 proklamował koniec tradycyjnej sztuki ogrodowej, którą miały zastąpić: „architektoniczne ogrody zbudowane na ekonomicznych, społecznych i etycznych zasadach” (*Die Gartenkultur des XX Jahrhunderts*, 1913).

³⁹ Hugo Koch (1883-1964), niemiecki architekt traktujący zieleń jako część urbanistyki, w 1910 roku podróżował po Ameryce, po powrocie popularyzował amerykańskie systemy terenów zieleni, autor popularnej książki *Gartenkunst im Städtebau*, 1914: S. Dümpelmann, *The Pursuit of Public Happiness: Gardens and Parks in Europe and North America*, [w:] *GHI Bulletin* No. 37 (Fall 2005), s. 137.

fortyfikacji na przełomie XIX i XX wieku. Wykonano plan rekreacyjnego zagospodarowania Biskupiej Górki⁴⁰ i niezwłocznie przystąpiono do jego realizacji. Posadzono drzewa, urządzono wejścia, ustawiono ławki, a ponad skarpą poprowadzono ścieżkę spacerową, wzdłuż której powstały punkty otwierające wspaniałe widoki na miasto, morze i Żuławę. Miłośnicy sportu mieli do dyspozycji pięć boisk piłkarskich i kilka mniejszych placzków urządzonych w dawnej fosie, wedle wspomnień mieszkającego nieopodal Brunona Zwarry cieszących się dużą popularnością: „Latem wzgórze te były pełne spacerowiczów, którzy podziwiali stamtąd piękną panoramę miasta. Liczne urocze zakątki były miejscem odpoczynku, gdzie opalano się i bawiono w różny sposób. W wielu miejscach stały ocienione ławki, były zakrzewione placzki, a zaciszne ustronne zakątki pozwalały znaleźć młodym i starym zasłużony spokój”. W tamtych czasach Biskupia Górka nie należała do miejsc cieszących się złą sławą, jak dziś: „mimo dużego ruchu spacerowiczów [...], licznych meczów piłkarskich oraz bawiących się tam gromad dzieci bardzo dbano o utrzymanie czystości. [...]

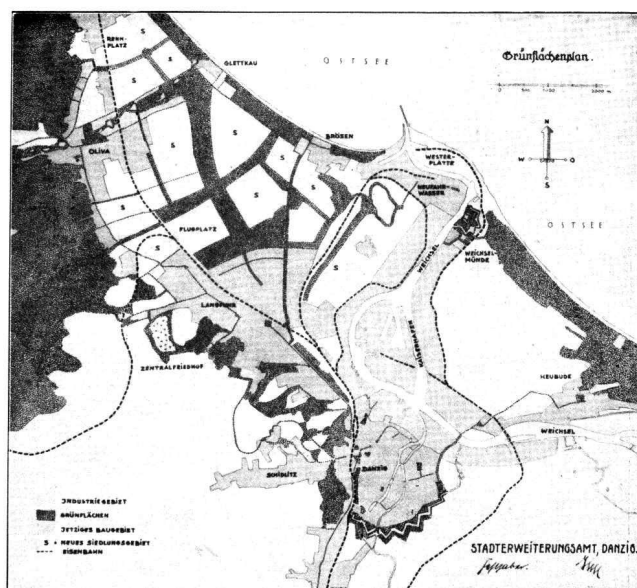

Abb. 2. Grünflächenplan

Ryc. 3. Plan gdańskiego systemu terenów zieleni, część Planu Wielkiego Gdańska autorstwa Hugona Alhoffa, Kurta Felhabera i Karla Hella z 1930 roku, na którym ciąg ulic: Podwałe Grodzkie, Wały Jagiellońskie i Okopowa został oznaczony jako teren zieleni.

Porządku doglądali zarówno sami mieszkańcy, jak i kilku starszych wiekiem stróżów”. Podobnie zadbane były otaczające miasto lasy, w których trasy spacerowe, poprowadzone przez atrakcyjne punkty widokowe, zostały wyposażone – z myślą o zmęczonych wędrowcach – w drewniane stoły i ławy. Na południe od ogrodu pokazowego, na wolnym terenie pomiędzy torami kolejowymi a gmachem Prezydium Policji, który zgodnie z zaleceniami planu Stübgena był zarezerwowany pod przyszłą zabudowę, utworzono rozległą łąkę – miejsce zabaw okolicznej dzieciarni. Wielkie trawniki poprzecinane gdzieś ścieżkami spacerowymi obsadzono drzewami i krzewami. Po roku 1930 roku, prawdopodobnie w związku z budową dzisiejszej siedziby Urzędu Wojewódzkiego, uporządkowano zielen przy ulicy Okopowej. W sąsiedztwie kościoła św. Trójcy i dawnego klasztoru franciszkanów (obecnie gdański oddział Muzeum Narodowego) założono niewielki zieleniec, który oddzielono od ulicy szpalerem kulistych robinii i podwyższonym kwietnikiem, od północy zamkniętą kamienną modernistyczną fontanną zaprojektowaną przez architekta

⁴⁰ Reprodukacja planu: J. Stankiewicz, B. Szermer, op. cit., s. 225, il. 280.

Geo Jerckego. Zgodnie z napisem wyrytym na cokole oddano ją do użytku 13 sierpnia 1933 roku. Kryzys lat 30. odbił się niekorzystnie na całej gdańskiej zieleni miejskiej, nad czym ubolewało na przykład poczytne ogólnoniemieckie pismo ogrodnicze „Die Gartenwelt”⁴¹.

Zapoczątkowaną w latach 20. budowę zielonego pierścienia – pasa terenów rekreacyjnych, które miały otoczyć miasto od północy i zachodu – kontynuowano aż do roku 1945. W roku 1930 tylko na odcinek pomiędzy Bramą Oliwską a Jańską Doliną zarząd miasta przeznaczył 20 000 guldenów⁴². Częścią planu zielonego pierścienia było wzbogacanie tras spacerowych o różne elementy infrastruktury parkowej. Oprócz ścieżek należały doń punkty widokowe. Najczęściej tworzone je w ten sposób, że w odpowiednio położonych miejscach stawiano ławki i prowadzono do nich wygodne ścieżki (na Biskupiej Górze, na Grodzisku, nad ulicą Sobieskiego). Czasem stanowiska te przybierały bogatsze formy. Jednym z przykładów jest tu obsadzona lipami półokrągła platforma widokowa na zakończeniu ulicy Ojcowskiej (proj. Franz Tomiński). Choć w latach powojennych jej kompozycja została poważnie zaburzona przez postawienie pośrodku pawilonu handlowego, to do dziś cieszy się ona popularnością wśród okolicznych miłośników piwa, którzy podziwiają stąd przepiękną sylwetę Głównego Miasta. Uwieńczeniem prac nad zielonym pierścieniem było wybudowanie w latach 1938–1939 na szczycie Biskupiej Górki schroniska młodzieżowego im. Paula Beneckiego⁴³. Górowała nad nim widoczna z daleka wysoka wieża, z której rozbrzmiewały dźwięki carillonu. Choć symbolika tego obiektu była podporządkowana ideologii faszystowskiej, to po latach nie można odmówić mu wartości architektonicznej i doskonałego wpasowania w otaczający krajobraz. Oprócz realizowania kolejnych elementów zielonego pierścienia władze miasta kontynuowały zwyczaj obsadzania drzewami nowo budowanych ulic, co widać zwłaszcza w rozwijających się dzielnicach: Dolnym Wrzeszczu, Oliwie, Suchaninie i Chełmie. Około 1930 roku posadzono trzy rzędy klonów wzdłuż ulicy Kościuszki (Magdeburgerstrasse), pośrodku alei Legionów (Heersanger) utworzono aleję lipową i jaworową, a ulice prowadzące do morza: Hallera (Ostseestrasse), Marynarki Polskiej (Paul Beneckeweg) i Piastowską (Kaiser Steg) obsadzono lipami. Na początku lat 40. posadzono trzy rzędy dębów czerwonych wzdłuż Alei Wojska Polskiego (Friedrich Allee), a nieco wcześniej, kasztanowcami, ulicę Chopina (Winterfeldweg).

W 1929 roku dało się już odczuć skutki światowego kryzysu gospodarczego, który wyhamował inwestycje i uszczuplił publiczne środki przeznaczane na zieleń. Wkrótce po ustanowieniu Wolnego Miasta i uregulowaniu spraw polityczno-prawnych Zarząd Ogrodów został podporządkowany senackiej komisji do spraw robót publicznych. Jego kierownictwo sprawował Karl Tapp, aż do roku 1933, do odejścia na emeryturę. Zaraz po tym senat Wolnego Miasta podjął decyzję o likwidacji Zarządu Ogrodów. Zapewne została ona wymuszona trudną sytuacją budżetową, a także, przynajmniej po części, zmianami politycznymi związanymi z dojściem do władzy zwolenników Hitlera. Sprawy związane z budową i utrzymaniem zieleni zostały przekazane nowo powołanemu Urzędowi Budowy Ogrodów (*Gartenbauamt*), który podlegał Zarządowi Robót Podziemnych (*Tiefbauverwaltung*) i senackiej komisji do spraw robót publicznych, gospodarki i komunikacji (*Unterabteilung des Senats für öffentliche Arbeiten, Betriebe und Verkehr*). Zarządem Robót Podziemnych kierował miejski naddirektor budowlany (*Stadtoberbaudirektor*)⁴⁴, a Urzędem Ogrodów – dyrektor⁴⁵. Pomimo zmian organizacyjnych Urząd Budowy Ogrodów

⁴¹ E. Brandt, *Gärtnerisches aus der Freien Stadt Danzig, Die Gartenwelt* Jg. 34, 1930, Heft 5, s. 57–58.

⁴² H.G. Siegler, Danzig. *Chronik eines Jahrtausends*, Düsseldorf 1990, s. 328.

⁴³ M. Gliński, J. Kukliński, *Kronika Gdańska 997-1997*, t. I: 997-1945, Gdańsk 1998, s. 229–230.

⁴⁴ R. Ruhnau, *Gartenbau und Strassenbau in der Freien Stadt Danzig. Aus der Arbeit des Tiefbauamtes, Unser Danzig* 1980 Jg. 32, s. 8–9.

⁴⁵ W 1936 roku funkcję tę sprawował architekt ogrodów z Wrzeszcza H. Koers, za: G. Gröning, J. Wolschke-

kontynuował linię działalności wyznaczoną przez Tappa. W sumie w końcowym okresie swojej działalności, tuż przed drugą wojną światową, Urząd Ogrodów sprawował opiekę nad 37 000 drzew, które rosły na 395 ulicach o łącznej długości około 200 km, nad 250 ha parków i ogrodów oraz 750 ha lasów miejskich.

W 1939 roku Gdańsk został przyłączony do III Rzeszy Niemieckiej. Ze względu na przestawienie gospodarki na tory wojenne wojenną prace nad realizacją „zielonego pierścienia” wokół miasta ograniczono prawie wyłącznie do obsadzania drzewami nowo powstających ulic (Wrzeszcz, Chełm). Uszczuplenie funduszy na utrzymanie zieleni natychmiast odbiło się niekorzystnie na jej wyglądzie. Jediną znaczącą realizacją tego okresu było schronisko młodzieżowe im. Paula Benecke na Biskupiej Górze, które ze względu na lokalizację – w środku terenów rekreacyjnych – automatycznie włączyło się w system gdańskich terenów zieleni. Ponadto zostało doskonale wkomponowane w przestrzeń miejską - widoczne z wielu punktów Gdańska stało się jedną z charakterystycznych dominant krajobrazowych.

Podczas oblężenia przez Armię Czerwoną wiosną 1945 roku Gdańsk poniósł olbrzymie straty. Miasto legło w gruzach, a wraz z nim duża część zieleni miejskiej. Najbardziej zrujnowaną dzielnicą było Śródmieście – bezpowrotnie zostały zniszczone: zieleniec na placu Hanzy, placu Heweliusza i placu Wintera, Targu Drzewnym, promenada na środku Wałów Jagiellońskich. Mocno uszkodzone zostały Ogród Strzelecki i Mały Błędnik. Prawie całkowitemu zniszczeniu uległa zieleń przyuliczna.

Gdański system zieleni

System zieleni rozwijał się w Gdańsku w trzech etapach: pierwszy był związany z adaptacją do celów rekreacyjnych międzywałą, która dokonała się w wieku XVIII, drugi – z zagospodarowaniem terenów po dawnych fortyfikacjach na przełomie XIX i XX wieku, trzeci zaś opierał się na włączeniu zagadnień zieleni w szersze planowanie urbanistyczne, w latach 20. i 30. XX wieku. Zakładanie promenad spacerowych na wałach i ogrodów pomiędzy kolejnymi liniami umocnień ma w Gdańsku długą tradycję. Już w XVII wieku przeznaczano tereny w założeniu militarne na ogrody. Pierwszą publiczną promenadę spacerową – Błędnik otwarto w roku 1708. Od Bramy Wyżynnej prowadziła do niej aleja, którą w późniejszym okresie nazwano Promenadą Północną (obecnie ul. 3 Maja). Jej południowe przedłużenie, kierujące przechodniów w stronę Bramy Oruńskiej, nosiło nazwę Promenady Południowej. Obie trasy stały się w XIX stuleciu popularnymi szlakami spacerowymi, a po przeprowadzeniu obok linii kolejowej (1870), która umożliwiła obserwowanie przejeżdżających pociągów, ich atrakcyjność jeszcze wzrosła. W roku 1865 narodził się pomysł uwolnienia miasta z ciasnego pierścienia otaczających go obwałowań. Liczono na to, że dzięki rozebraniu nieprzydatnych już wałów, uzyska się nowe tereny, a jednocześnie unieszkodliwi groźbę zarazy drzemiącą w wiecznie zabagnionych i pełnych nieczystości fosach. Pomysł nie uzyskał jednak aprobaty władz wojskowych i upadł. Powrócił ponownie dopiero pod koniec XIX wieku, tym razem skutecznie. Rozpoczął się tym samym drugi etap budowy zielonego pierścienia. W 1888 roku, po długich staraniach, uzyskano w końcu wstępną zgodę na rozbiórkę zachodniego wewnętrznego ciągu umocnień, a trzy lata później pozwolenie na jego likwidację. Wkrótce rozpoczęto dyskusję nad sposobem zagospodarowania odzyskanych terenów. Zaowocowała ona powstaniem kilku konkretnych projektów. Pierwszy z nich, wykonany w biurze architekta miejskiego Juliusa Alberta Lichta, zakładał „wytyczenie środkiem pasa pofortecznego wąskiej ulicy, ciasno obstawionej z obu stron blokami zwartej zabudowy”. Roz-

---

Bulmahn, op.cit., s. 195; *Sprawozdanie z IV zjazdu ogrodników miejskich w Gdyni w dniach 11–13 września 1936 r.*, nadbitka z nr 15 *Samorządu Miejskiego*, Warszawa 1937, s. 8.

wiązanie to zostało przyjęte dość krytycznie, między innymi z powodu całkowitego pominięcia problematyki zieleni, co szczególnie dotknęło działaczy Towarzystwa Budowy Ogrodów. W odpowiedzi przedstawili oni inne rozwiązanie (proj. bracia Zeuner, 1892), które jednak także zostało odrzucone. Władze miasta zdecydowały się zasięgnąć w tej sprawie opinii czołowego niemieckiego urbanisty Hermanna Josefa Stübgena (1845–1936), który osobiście przybył do Gdańska i 26 marca 1892 roku i przedstawił własną propozycję – rok później zatwierdzoną. Zakładała ona utworzenie okrężnej arterii komunikacyjnej otaczającej miasto od północy i zachodu, w formie półobwodnicy, która obejmowałaby dzisiejszą ulicę Okopową, Wały Jagiellońskie, Podwałe Grodzkie i Wałową. Z powodu ograniczonych środków koncepcja Stübgena nie przewidywała parków i ogrodów ludowych (Volksgarten), tak charakterystycznych dla tego typu rozwiązań, a jedynie powiększenie istniejącego już Małego Błędnika oraz dwa niewielkie założenia: tymczasowy park pomiędzy Okopową a torami kolejowymi (jako przestrzeń rezerwowa pod późniejszą zabudowę) i duży zieleniec w okolicy Błędnika (późniejszy Hanzaplatz). Za to wzdłuż nowych ulic zaprojektowano bogate obsadzenia alejowe, a w ciągu Wałów Jagiellońskich i ulicy Okopowej dodatkowo środkową promenadę – wąski, starannie zaprojektowany zielony pas ze szpalerami drzew, trawnikami i chodnikiem dla pieszych. Znaczną część odzyskanego od wojska terenu przeznaczono pod parcelację. Powstały z czasem na nim okazałe eklektyczne kamienice, w których mieściły się hotele, kawiarnie, restauracje, sklepy - wzorem wiedeńskiej Ringstrasse - ważne instytucje publiczne: budynki administracji, bank, prezydium policji, biblioteka, gimnazjum, archiwum miejskie, komendantura wojskowa (późniejsza siedziba Komisariatu Ligii Narodów) i oczywiście dworzec kolejowy. Projekt Stübgena przedstawiał tylko ogólną dyspozycję rozwiązania komunikacyjnego i przeznaczenia terenu. Powstające później szczegółowe projekty zagospodarowania poszczególnych działek niejednokrotnie pozwalały sobie na odstępstwa od pierwotnego, co w żaden sposób nie może wpływać na ocenę tego planu. Jego znaczenie było ogromne, ponieważ po raz pierwszy w historii Gdańska w nowoczesny, logiczny i konsekwentny sposób włączył zieleni w zastane struktury urbanistyczne, czym zapoczątkował nowy, systemowy sposób myślenia o zieleni miejskiej.

Około 1900 roku ukończono budowę dworca kolejowego i przystąpiono do realizacji ulic i zabudowy ciągu zachodniego, a cztery lata później także ciągu północnego. W następnych latach na Wałach Jagiellońskich i ulicy Okopowej powstała środkowa promenada. Jej uzupełnienie stanowił zieleniec na dawnym Bastionie św. Elżbiety i znacznie powiększony Mały Błędnik, a w części północnej, w pobliżu nieistniejącego już dziś Targu Kaszubskiego (Kaschubische Markt), zieleniec na placu Hanzę. Do wybuchu pierwszej wojny światowej prace związane z budową zielonej oprawy gdańskiego Ringu zostały właściwie ukończone.

Po pierwszej wojnie światowej, wkrótce po uporządkowaniu spraw polityczno-prawnych związanych z ustanowieniem Wolnego Miasta, wznowiono prace nad rozbudową gdańskiej zieleni miejskiej. Już w 1921 roku rozpoczęły się działania, mające na celu przekształcenie północnego ciągu dawnych umocnień w zielony pierścień, zewnętrzny do tego, który zaproponował Stübgen. Powstał, bardzo szybko zrealizowany plan rekreacyjnego zagospodarowania Biskupiej Górki. W latach dwudziestych gdańska zieleni zaczęła być traktowana jako tworzywo budujące plan urbanistyczny, a wkrótce tereny zieleni weszły, w postaci spójnego systemu do pierwszego nowoczesnego planu urbanistycznego tzw. Planu Wielkiego Gdańska (aut. H. Althoff, 1930). Zapisy planu, które regulowały kwestie użytkowania terenu, gabarytu i formy zabudowy oraz zieleni miejskiej były ukoronowaniem prac, prowadzonych od początku lat 20. w miejskim urzędzie urbanistycznym. Jego autorami, zgodnie z podpisami umieszczonymi na rysunku, byli: Hugo Althoff

oraz radcy budowlani (Karl?) Hell i Kurt Felhaber. Ważną częścią tego planu był sporządzony na oddzielnej planszy plan systemu terenów zieleni (Grünflächenplan). Istota zaproponowanego w nim rozwiązania polegała na stworzeniu systemu terenów zieleni, obejmującego podmiejskie lasy, łąki i pola, wśród których miały się znaleźć tereny sportowe, place zabaw i ogródki działkowe. Przyjęte rozwiązanie wpisywało się w nurt poszukiwania utraconego w wyniku niekontrolowanego rozrastania się miast kontaktu z naturą. Przywoływało dwie wielkie idee: howardiańskiego miasta-ogrodu (Ebenezer Howard, 1898) oraz łączenia centrum z naturalnym otoczeniem systemem zielonych korytarzy - na wzór planu systemu terenów zieleni dla Bostonu (proj. Charles Eliot, 1893). Plan zakładał utworzenie dwóch szerokich pasów zieleni, połączonych ze sobą klinami o różnej szerokości. Do pasa południowo-zachodniego włączone zostały: tereny pofortyfikacyjne południowo-wschodniego ciągu umocnień, Biskupiej Górki i Grodziska oraz Cygańska Góra, lasy Wrzeszcza z Parkiem Jaśkowej Doliny oraz lasy Oliwskie i Sopotkie. Pas północno-wschodni miał połączyć nadmorskie parki kuracyjne Stogów, Brzeźna, Jelitkowa i Sopotu, tworząc rodzaj nadmorskiej promenady spacerowej. Zielone kliny, łączące oba pasy poprowadzone zostały dolinami spływających z wysoczyzny potoków. W 1930 roku władze miasta przygotowywały się do realizacji przewidzianych w planie rozwiązań. Wykonanie szczegółowych rysunków zlecono architektowi ogrodów Wilhelmowi Hirschowi (ur. 1887 - zm. 1957) z Wiesbaden. Zlecenie opiewało na wykonanie planów zielonego pierścienia o długości ok. 30 km, który połączyłby morze z miastem. Aż do 1945 roku plan Althoffa stanowił merytoryczną podstawę działalności gdańskiego Urzędu Budowy Ogródów (Gartenbauamt). Niestety, ze względu na niepewną sytuację polityczną i złą koniunkturę gospodarczą jego postulatów nie udało się w pełni zrealizować. Powstały w tym czasie tylko proste obsadzenia przyuliczne, nieskomplikowane zieleńce, np. przy ul. Hallera (1930) i przy ul. Siennickiej (1938) itd. oraz podjęto prace przy zielonym pierścieniu. Nie mniej jednak, plan ten na wiele lat wyznaczył kierunki rozwoju terenów zieleni w Gdańsku, a niektóre z jego założeń, aktualne do dziś, są stopniowo realizowane np.: przekształcenie w tereny zieleni bastionów przy Optywie Motławy i budowa ciągu terenów zieleni wzdłuż brzegu morza (Park Regana).

2.3. Kalendarium – wydarzenia mające wpływ na kształtowanie się zieleni na omawianym terenie⁴⁶

1487

4-10 marca, w pierwszym tygodniu postu mincerz Hans Glottau, budowniczy siedziby bractwa św. Jerzego, posadził na Grodzisku 18 lip i 14 dębów, dając początek najstarszemu gdańskiemu ogrodowi publicznemu – Ogrodowi Strzeleckiemu (Schiessgarten).

1708

Powstanie w pobliżu Bramy Oliwskiej pierwszej gdańskiej publicznej promenady Błędnik (Irrgarten), znanej także pod nazwą Plantacje (Plantage) lub Ogród Rozrywkowy (Lustgarten).

1807-1813

Okres wojen napoleońskich. W czasie kolejnych dwóch oblężeń Gdańska zieleń ponosi dotkliwe straty. Zniszczeniu ulegają: drzewa wewnątrz obwałowań, Błędnik, Ogród Strzelecki, część Wielkiej Alei i inne.

1822

Z planu Gersdorffa z 1822 roku wynika, że istniał wówczas w rejonie Targu Rakowego, pomiędzy fosą a Kanałem Raduni, niewielki zieleniec, który dla odróżnienia od położonego przy Bramie Oliwskiej Błędniaka nazywano Małym Błędnikiem (Kleiner Irrgarten), droga pomiędzy cmentarzami położonymi u stóp Grodziska a fosą była po obu stronach obsadzona drzewami (na odcinku od cmentarza Mariackiego a Okularami Steinbocka⁴⁷), Błędnik przybrał nową formę, a Ogród Strzelecki powiększył się i przybliżył do fosy.

1859

Na planie⁴⁸ widać Mały Błędnik, powiększony o część leżącą po drugiej stronie Kanału Raduni. Pomiędzy drogą wjazdową do miasta a fosą pojawiają się liczne ogrody o wydłużonych kształtach.

1866

Powstaje szczegółowy plan Śródmieścia Gdańska tzw. plan Buhsego.

1867

Budowa niewielkiego, prowizorycznego dworca pasażerskiego Gdańsk Brama Wyzynna (w rejonie dzisiejszego Dworca Głównego), dostępnego od strony położonej wyżej tzw. „Promenady” (ul. 3 Maja). Od wschodu dworzec od miasta oddzielała jeszcze fosa nowożytnych fortyfikacji Gdańska.

1867

Ukończenie budowy wiaduktu nad torami, łączącego Hucisko z Nowymi Ogrodami

1869

Poszerzenie Bramy Oliwskiej.

1877

Poszerzenie Bramy Oruńskiej.

1878-1879

Przebicie wałów i usunięcie poterny Bramy Wyzynnej.

1883

Rozbiórka Bramy św. Jakuba.

1887

15 września przy ulicy Bogusławskiego (An der Reitbahn 11/13) otwarcie Wielkiej Synagogi. Po likwidacji fortyfikacji przed synagogą od strony zachodniej został uformowany plac.

⁴⁶ Opracowano na podstawie: M. Abramowicz, W. Duda, G. Fortuna, D. Tusk.; *Wydarzyło się w Gdańsku 1901-2000. Jeden wiek w jednym mieście*, pod red. Grzegorza Fortuny i Donalda Tuska, Gdańsk 1999; M. Gliński, J. Kukliński; *Kronika Gdańska 997-1997*, tom I (997-1945), Gdańsk 1998; M. Gliński, J. Kukliński; *Kronika Gdańska 997-2000*, tom II (1945-2000), Gdańsk 2006.

⁴⁷ Okulary Steinbocka - wał z drogą oraz fosą, który powstał na początku XVIII wieku. Swoją nazwę zawdzięcza szwedzkiemu generałowi Magnusowi Steinbockowi, generalnemu komisarzowi wojennemu w Polsce w czasie wielkiej wojny północnej (w Gdańsku 1703). Obecnie w tym miejscu znajduje się północny wjazd na Grodzisko.

⁴⁸ *Mapa planowanych ulepszeń fortyfikacji Gdańska 1859*, aut. Platz. - Sygn. XI_HA_FPK_E 71251_BI, w: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz: GStA*

- 1883** Powstanie planu zabudowy terenów pofortyfikacyjnych zewnętrznego zachodniego i północnego ciągu umocnień, wyznaczającego kierunki ich zabudowy, tzw. Plan Hermanna Josefa Stübgena. Plan obejmował teren od bastionu Św. Gertrudy po Bramę Oliwską. Plan zawierał dyspozycję terenów zieleni.
- 1895** Likwidacja wałów, bastionów i fos wewnętrznego ciągu umocnień. Na ich miejscu powstaje nowa arteria komunikacyjna (dzisiejsze ulice: Okopowa, Wały Jagiellońskie, Podwale Grodzkie, Wały Piastowskie).
- 1896** Zamknięcie starego dworca „Brama Wyżynna”. Jego rozbiórka nastąpiła w czasie budowy nowego dworca głównego.
- 1898** Powołanie w magistracie specjalnego wydziału – Zarządu Ogrodów (Gartenverwaltung), który miał się zająć pielęgnacją i tworzeniem nowych parków oraz zieleńców.
- 1898** Na terenie splantowanych fortyfikacji miejskich (w miejscu obecnej ulicy Wały Piastowskie) powstaje Plac Hanzy (Hansaplatz). Wypełnia go zieleńiec o powierzchni około 1,23 ha, jeden z elementów tzw. zielonego pierścienia, zaproponowanego przez Hermanna Josefa Stübgena na planie zagospodarowania terenów pofortecznych z 1893.
- 1898-1901** Powstanie zespołu budynków przeznaczonych dla naczelnego dowództwa (Generalkommando) Siedemnastego Korpusu Armijnego oraz otaczający je ogród (obecny im. Skwer Czesława Niemena) Wały Jagiellońskie 1 (Elisabethwall 2).
- 1894-1900** Budowa nowego Dworca Głównego. Przy budynku od strony Podwala Grodzkiego powstały niewielkie skwery.
- 1898-1900** Budowa wiaduktu Błędnik. Zastąpił on wcześniejszy wiadukt nad powstałymi w 1867 torami linii kolejowej znajdujący się na wysokości kościoła Bożego Ciała. Został zbudowany z funduszy państwowych w trakcie wznoszenia nowego Dworca Głównego. Połączył ulicę Podwale Grodzkie (Stadtgraben) z aleją Zwycięstwa (Große Allee). W związku z różnicą układu obu ulic otrzymał kształt stylizowanej litery „S”. Miał na środku torowisko tramwajowe oraz dwukierunkową brukowaną jezdnię. Schody z wiaduktu prowadziły na obecną ulicę 3 Maja i Dyrekcyjną. Budowa wiaduktu doprowadziła do rozbiórki Bramy Oliwskiej i zmiany układu drogowego w tym rejonie.
- 1898-1913** W ciągu zaledwie 15 lat początkowej działalności Zarządu Ogrodów (1898–1913) wybudowano aż 77 nowych ulic i, zgodnie z zaleceniami nowoczesnej urbanistyki, obsadzono je drzewami. Łączna długość zadrzewionych ulic wzrosła w tym czasie z 27,67 do 73,07 kilometra, a liczba drzew przyulicznych zwiększyła się z 8 470 do 13 660 sztuk⁴⁹.
- 1914** Budowa gmachu koszar przy Am Weißen Turm 1 (ul. Jana Augustyńskiego). W 1921 roku gmach przypadł stronie polskiej. Przeznaczono go na gimnazjum polskie (od lat 1934/1935 Gimnazjum Macierzy Szkolnej, od 1935 Gimnazjum im. Józefa Piłsudskiego Macierzy Szkolnej), rozbudowane i zmodernizowane w latach 1936–1939. Przed gmachem głównym posadzono szpaler robinii pseudoakacji.
- 1919** Trwała rozbiórka Bramy Oliwskiej oraz przylegających do niej resztki wałów.
- 1929** Zimą wymarzły platany rosnące przy ulicy Hucisko.

⁴⁹ Knohenhauer, op. cit., s. 187–188.

- 1933** W czerwcu na bastionie św. Elżbiety ustawiono pomnik poświęcony niemieckim ofiarom I wojny światowej.
- 1930** 28 listopada na miejscu wiaduktu łączącego Hucisko z Nowymi Ogrodami powstał nowy wiadukt, wykonany w konstrukcji stalowej w Stoczni Gdańskiej z wydzielonym torowiskiem tramwajowym oraz dwukierunkową jezdnią i chodnikami.
- 1939** W maju rozebrano Wielką Synagogę.
- 1939-1945** Gdańsk aż do marca 1945 roku, kiedy w wyniku działań wojennych został prawie całkowicie zniszczony, pozostawał w granicach Rzeszy Niemieckiej.
- 1945** Gdańsk wraz z całym obszarem II WMG został przyłączony do Polski. Początek prac przy odbudowie.
- 1946-1947** Powstanie planu realizacyjnego zabudowy okolic dworca głównego, tzw. „Planu Gdańsk 1946-47”. Został on oparty na szkicowym planie autorstwa prof. Władysława Czernego. Przewidywał stworzenie placu przed dworcem i jego obudowę. Według jego wytycznych powstał budynek hotelu Monopol.
- 1946-1948** Powstanie planu zagospodarowania przestrzennego zespołu portowo-miejskiego Gdańsk-Gdynia, tzw. „Plan G-D”, proj. Kamil Lisowski. Jego elementem była „Oś dyspozycji morskiej” prowadząca od dworca głównego przez Wały Piastowskie i Ostrów aż do Letnicy. Zrealizowano tylko 300 metrowy odcinek tej osi - wzdłuż ul. Wały Piastowskie.
- 1947** Budowa nowego wiaduktu kolejowego łączącego Hucisko z ulicą Nowe Ogrody.
- 1948-1949** Na terenie zrujnowanego Placu Hanzy, zgodnie z zapisami „Planu G-D”, powstał biurowiec Centrali Zbytu Produktów Przemysłu Węglowego (obecnie siedziba NSZZ Solidarność). Doprowadziło to do całkowitego usunięcia pozostałości zadrzewienia dawnego zieleńca. W tym samym czasie przy Nowych Ogrodach (ówczesnej ul. Świerczewskiego) zbudowano gmach izby skarbowej (obecnie siedziba Urzędu Miasta) (proj. Wanda Wyszyńska).
- 1952** Powstanie uproszczonego planu ogólnego Gdańsk-Sopot-Gdynia (pod. kier. Stefana Liera), który utrzymał ukształtowanie osi kompozycyjnej miasta w stronę stoczni.
- 1952** Powstanie planu szczegółowego Śródmieścia (pod. kier. Leszka Dąbrowskiego). Plan zachowywał oś na stocznię i szczegółowo opracował główną arterię komunikacyjną: Podwale Grodzkie - Wały Jagiellońskie - Okopowa. Konsekwencją zapisów tego planu była likwidacja obsadzeń przyulicznych, związana z koniecznością poszerzenia jezdni. Ulicą odciążającą miała być ul. 3 Maja przedłużona do ul. Jedności Robotniczej (obecnie ul. Trakt Świętego Wojciecha).
- 1954** Na dawnym Targu Siennym, u zbiegu z ul. Rogaczewskiego (odcinek ul. 3 Maja od ul. Nowe Ogrody do obecnej al. Armii Krajowej powstał dworzec autobusowy (przewidywano, że będzie działał tylko pięć lat ale funkcjonował aż do roku 1973). Część drzew, które posadzono na tym terenie na początku XX wieku trzeba było wyciąć. Do 2014 w części północno-wschodniej Targu Siennego istniała pętla kilku linii miejskiej komunikacji autobusowej.

- 1955** W okolicy Biskupiej Górki powstał wiadukt. Pod wiaduktem znajdowała się stacja kolejowa Gdańsk Biskupia Górka, do 1945 funkcjonująca jako Danzig Petershagen. Od 2015 roku pod wiaduktem znajdują się tory odstawcze stacji Gdańsk Śródmieście.
- 1960** 1 maja oddano połowę wiaduktu, który połączył Nowe Ogrody z Huciskiem.
- 1960** Trwały prace przy trasie W-Z (Podwale Przedmiejskie).
- 1960** W grudniu oddano do użytku pawilon meblowy przy Bramie Wyżynnej - budynek LOT-u (proj. Lech Kadłubowski). Budynekowi towarzyszyła kompozycja zieleni (od strony Targu Węglowego).
- 1963** Początek prac przy budowie „Zieleniaka”.
- 1964** Trwały prace przy głównym ciągu komunikacyjnym. Przebudowywano Węzeł Piastowski, który miał połączyć poszerzoną o drugą jezdnię ulicę Podwale Grodzkie z Błędnikiem i Wałami Piastowskimi. Wycięte drzewa starano się zastępować nowymi (w okolicy wlotu ulicy Rajskiej). Były to lipy, klony i jarząby szwedzkie.
- 1965** 7 stycznia rozstrzygnięto konkurs na przebudowę głównych węzłów komunikacyjnych: Huciska i Bramy Oliwskiej oraz budowę nowego Błędnika.
- 1965** 9 czerwca na Targu Drzewnym stanął pomnik Jana III Sobieskiego, wokół którego zaaranżowano nową kompozycję zieleni.
- 1968** Trwały prace przy Węźle Hucisko, Błędniku i Węźle Piastowskim. Cała zieleń z tego terenu została usunięta.
- 1970** W lipcu, po trzech latach budowy, oddano do częściowego użytku Błędnik i zmodernizowany węzeł komunikacyjny Brama Oliwska. Zostało to poprzedzone przebudową ul. 3 Maja i ul. Dąbrowskiego, budową nowej, dwutorowej linii tramwajowej od ul. Nowe Ogrody do węzła przy Bramie Oliwskiej. 23 IV 1968, po wstrzymaniu ruchu i skierowaniu go przez ul. 3 Maja, rozpoczęła się rozbiórka wiaduktu. Nowy wiadukt przebiegał nową trasą, która została wyprostowana. Środkowy pas zajęła dwutorowa linia tramwajowa, jezdnie otrzymały nawierzchnię asfaltową oraz obustronne chodniki. Pod wiaduktem od strony zachodniej powstała omijająca ul. gen. Dąbrowskiego dwutorowa linia tramwajowa, łącząca ul. 3 Maja z węzłem przy Bramie Oliwskiej, oraz nowa jezdnia. Przebudowane zostały węzły drogowe po obu stronach. W czasie przebudowy zostały wycięte wszystkie okoliczne drzewa. Po zakończeniu budowy nowy odcinek ul. 3.Maja obsadzono młodymi drzewami (dęby szypułkowe odm. kolumnowej, klony kuliste, jarząby szwedzkie i inne).
- 1965-1971** Trwała budowa tzw. Zieleniaka - dla Centralnego Ośrodka Konstrukcyjno-Badawczego Przemysłu Okrętowego. Dokumentację budynku wykonano do 1962 roku, przygotowanie terenu i wykopy pod fundamenty rozpoczęto we wrześniu 1963, od lipca 1965 trwało palowanie terenu. Wysokościowiec powstał według projektu dr. inż. arch. Stanisława Tobolczyka z Politechniki Warszawskiej oraz inż. arch. Jasny Strzałkowskiej z Miastoprojektu Warszawa. Całość oddano do użytku 15 grudnia 1971. Przy okazji budowy wycięto prawie wszystkie drzewa. Przed wejściem do budynku pozostawiono dwa klony.

- 1970-1971** Trwała przebudowa skrzyżowania przy zbiegu ulic Hucisko i Wały Jagiellońskie (ze znajdującą się pośrodku wyspą) i poszerzona zachodnią jezdnię Wałów Jagiellońskich, częściowo kosztem małego Błędnika. W marcu–kwietniu zbudowano nowy most nad Kanałem Raduni (długości 82 m, szerokości 10 m), rozebrano (wysadzono) gmach Geoprojektu, a na skrzyżowaniu z Wałami Jagiellońskimi i Targiem Drzewnym wybudowano na jezdni okrągłą wysepkę. Całość oddano do użytku 4 grudnia 1971 roku. W tym czasie wycięto ostatnie drzewa, będące pozostałością promenady przy dawnej Dominikswall oraz zlikwidowano pozostałości po trójkątnym skwerze przed Nowym Ratuszem. Wraz z drzewami bez śladu zniknęła z Małego Błędnika kamienna fontanna, której dotąd nie udało się odnaleźć.
- 1972** Modernizowane były Wały Jagiellońskie, ulica Okopowa, Hucisko oraz trasa na Siedlce. Rozbudowa ulic wymusiła dalszą wycinkę drzew przyulicznych.
- 1971-1975** Na skrzyżowaniu ulicy Podwale Przedmiejskie (w chwili budowy: al. Leningradzka), Okopowej i al. Armii Krajowej (w chwili budowy nie istniała) powstał węzeł drogowy im. Unii Europejskiej, trzypoziomowy. Początkowo nazywany węzłem Leningradzkim, od 1990 roku węzłem Okopowa, pod obecną nazwą od 30 września 2004 roku. Jeden z elementów tzw. trasy W-Z (biegnącej od Podwala Przedmiejskiego do obwodnicy zachodniej). Budowa wiązała się z wycinką pozostałości obsadzeń z początku XX wieku.
- 1989** W południowo-zachodniej części Targu Siennego (nad Kanałem Raduni) powstało samorzutnie miejskie targowisko, rozbudowane w 1993 i 1994 w pawilony handlowe Gildia. Zostało rozebrane na przełomie 2011 i 2012 roku.
- 2005-2006** Po wejściu Polski do NATO rozpoczęło się dostosowywanie polskich dróg i mostów do jego standardów. Od 20 IV 2005 do 15 VII 2006 wiadukt Błędnik był w przebudowie. Zwiększona została jego nośność (z 30 do 50 ton).
- 2006-2007** Trwała przebudowa ulic: Wały Piastowskie - Podwale Grodzkie - Wały Jagiellońskie-Hucisko. Zmodernizowano ulice na łącznym odcinku ponad 800 m wraz ze wszystkimi mediami. Wykonano także nowe chodniki i ścieżki rowerowe oraz wyremontowano: tory tramwajowe o długości 1,8 km, 84-metrowy tunel dla pieszych przy dworcu PKP, najszerszy most w Gdańsku - przeprawę przez Kanał Raduni - o średniej długości 10,5 m i szerokości 151 m. Nie uwzględniono nowych nasadzeń.
- 2006** Przebudowano rondo im. Ofiar Katynia. Wykonawca Europrojekt SA. Projekt nie uwzględniał zwiększenia liczby zieleni.
- 2012** Trwały prace projektowe związane z zabudową Targu Siennego. We wrześniu wykonano inwentaryzację zieleni kolidującej z przyszłą inwestycją. Do wycinki przewidziano 141 drzew + 38 drzew suchych przaz prawie 500 m kw. krzewów⁵⁰.
- 2014** 8 listopada rondo łączące Błędnik z al. Zwycięstwa otrzymało nazwę Ofiar Katynia.
- 2015** W styczniu holenderska firma Multi Corporation uzyskała zgodę na budowę wielofunkcyjnego kompleksu handlowo-usługowego (z wkomponowanym w zabudowę

⁵⁰ Inwentaryzacja zieleni i gospodarka drzewostanem. Zagospodarowanie Targu Siennego i Rakowego w Gdańsku, (na powierzchni określonej zakresem przedsięwzięcia związanego z budową Wielofunkcyjnego Kompleksu Urbanistycznego *Forum Radunia*), aut. Grażyna Niwińska BPBK, wrzesień 2012.

domem zakonnym elżbietanek) na Targu Siennym i Targu Rakowym, na obszarze 6 ha. W ramach przygotowania terenu pod budowę wycięto niemal wszystkie znajdujące się na tym terenie drzewa z pozostałościami ogrodu łoży Eugenia włącznie. Planowaną nazwę kompleksu: Forum Radunia zmieniono w kwietniu 2015 na Forum Gdańsk.

- 2015** Drugiego czerwca wmurowano kamień węgielny pod budowę Forum Gdańsk,
- 2015** 11 lipca roku ulicę Hucisko zamknięto dla ruchu tramwajowego i kołowego, pozostawiając na wiadukcie ruch pieszy, rozpoczęto też – z inicjatywy inwestora wielofunkcyjnego obiektu handlowego Forum Gdańsk prace przy budowie nowego przęsła wiaduktu (od strony ul. Hucisko), pod którym zaplanowano nową ulicę (Nowe Podwale Grodzkie, 700 m) łączącą (od strony Dworca Gdańsk Główny) Podwale Grodzkie z ulicą Okopową (przez Targ Sienny), a następnie z Traktem Św. Wojciecha (przez wiadukt nad torami).
- 2017** W związku z budową Forum Gdańsk przebudowie uległ południowy odcinek ul. 3. Maja (od ul. Nowe Ogrody po al. Armii Krajowej).
- 2017** W ramach inwestycji Forum Gdańsk prowadzony był remont wiaduktu w ciągu al. Armii Krajowej (nad torami kolejowymi). Kontynuowana była także budowa ulicy Nowe Podwale Grodzkie oraz tunelu dla pieszych i rowerzystów pod ul. Okopową, który będzie prowadził na przystanek SKM Gdańsk Śródmieście.
- 2018** 20 marca rozpoczęto prace przy budowie wiaduktu Biskupia Górka. Trzy dni później zamknięto parking przy ul. Okopowej, który wkrótce potem rozebrano. Równocześnie dokonano wycinki drzew i krzewów posadzonych już po wojnie na skwerze przed Urzędem Wojewódzkim.
- 2018** 26 maja oddano do użytku Forum Gdańsk.
- 2019** 13 sierpnia u podnóża Biskupiej Górki został oddany do użytku pierwszy z nowych wiaduktów.
- 2020** 17 lutego przed Urzędem Wojewódzkim, na miejscu dawnego zazielenionego jedno-poziomowego parkingu, rozpoczęto budowę parkingu wielopoziomowego.
- 2021** 29 stycznia u podnóża Biskupiej Górki nastąpiło oddanie do użytku wschodniego wiaduktu.
- 2021** 1 kwietnia na wysokości ulicy Augustyńskiego został oddany do użytku nowy most nad Kanałem Raduni.
- 2021** 30 czerwca zakończyła się budowa wielopoziomowego parkingu przed Urzędem Wojewódzkim. Wraz z budową parkingu wprowadzono nowe nasadzenia po obu stronach ulicy Okopowej.

Ryc. 4. Zakres terytorialny niniejszego opracowania na planie Gdańska, 1929 r., skala 1:10.000.

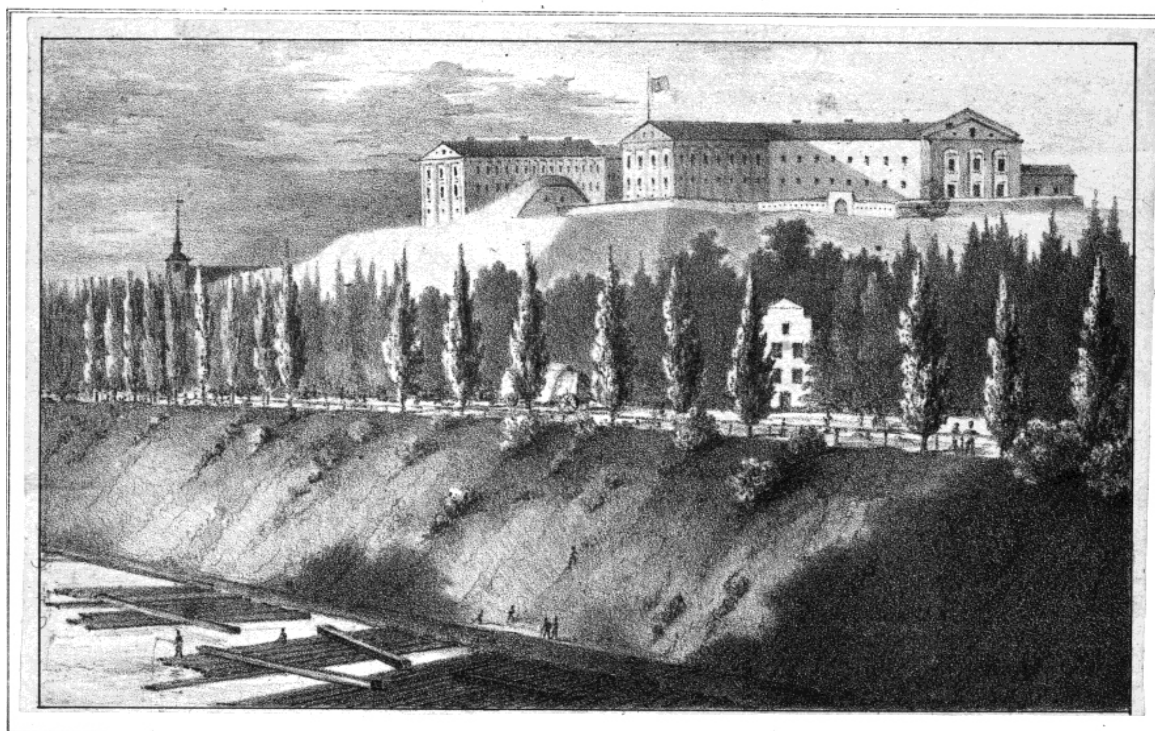

2.4. Charakterystyka dających się wyodrębnić obiektów zieleni

2.4.1. Zieleń na ulicach i placach

Promenada południowa (Promenade, Südpromenade a po 1934 roku Günther-Schaffer-Wall).

Promenada Południowa prowadziła od Bramy Oruńskiej poprzez Targ Sienny do Bramy Wyżynnej. Była ostatnim fragmentem arterii wlotowej do miasta od strony południowej (obecnie Trakt Św. Wojciecha, dawniej ulica Oruńska a później Jedności Robotniczej). W latach 1819-1923 drogę łączącą Gdańsk z Pruszczem utwardzono i prawdopodobnie właśnie wtedy, zgodnie z obowiązującym zwyczajem, posadzono wzdłuż niej drzewa. Dowodzi tego w 1843 roku Ferdinand Wilhelm Zernecke: „Droga po zewnętrznej stronie fosy od Bramy Oliwskiej do Bramy Peterszawskiej jest obsadzona drzewami i tworzy urocze miejsce na spacer” (s. 59). Na rycinie pokazującej Koszary na Biskupiej Górze widać, że wzdłuż Promenady Południowej posadzono topole. Po wybudowaniu w 1964 roku w okolicy Zaroślaka nowego wiaduktu nad koleją ulica Jedności Robotniczej zyskała nowe połączenie z ulicą Okopową. Uwolniło to stary nasyp dawnej Promenady od ruchu kołowego. Przez jakiś czas służył on jako trasa linii tramwajowej nr 6 a od 1972 roku przez blisko 30 lat był nieużytkowany. Dopiero na początku XXI wieku poprowadzono nim ciąg spacerowy. Wydaje się, że towarzysząca mu aleja lipowa, na odcinku od mostku na wysokości dawnego kościoła Zbawiciela aż do alei Armii Krajowej, przynajmniej częściowo jest pozostałością właśnie tych obsadzeń.

**DIE KASERNE AUF DEM BISCHOFBERGE
zu Danzig.**

Lith. Anst. von J. Gottheil & Co., Danzig.

Ryc. 5. Promenada Południowa. Na dole fosa, powyżej droga obsadzona topolami włoskimi a w górze koszary na Biskupiej Górze, ok. 1840. Ryc. „Die Kaserne auf der Bischofsberge zu Danzig”, aut. J. Gottheil, w: „Sechs kleine Ansichten von Danzig”, ok. 1840,

Niegdyś Promenada Południowa łączyła się bezpośrednio z Targiem Siennym, co widoczne jest na Planie Buhsego. Dzisiaj odcina ją od wybudowanego na jego miejscu Forum Gdańsk poprowadzona w latach 80. XX wieku ulica Armii Krajowej. Targ Sienny obecnie właściwie nie istnieje. Przekształceniu uległ także Targ Rakowy, który wraz z Targiem Siennym stanowił łącznik pomiędzy Promenadą Południową i Północną (obecnie ul. 3 Maja). Z obu miejsc zniknęły drzewa.

Ryc. 6. Promenada Południowa, 2022.

Targ Sienny (Heumarkt)

Na dawnym Targu Siennym, u zbiegu z ul. Rogaczewskiego (odcinek ul. 3 Maja od ul. Nowe Ogrody do obecnej al. Armii Krajowej) powstał dworzec autobusowy (przewidywano, że będzie działał tylko pięć lat ale funkcjonował aż do roku 1973). Do 2014 w części północno-wschodniej Targu Siennego istniała pętla kilku linii miejskiej komunikacji autobusowej.

Ryc. 7. Targ Sienny, ok. 1890. Widoczna aleja drzew przed fosą a w gębi szpaler rosnący wzdłuż Kanału Raduni.

Ryc. 8. Targ Sienny, ok. 1920. W miejscu zasypanej fosy widać obsadzony drzewami teren przyszłego Ogrodu Pokazowego. W głębi szpaler drzew wzdłuż Kanału Raduni.

Targ Sienny obecnie właściwie nie istnieje. Pozostałości drzew, lip i kasztanowców, posadzonych tu na początku XX wieku wycięto w związku z budową galerii handlowej i modernizacją węzła kolejowego.

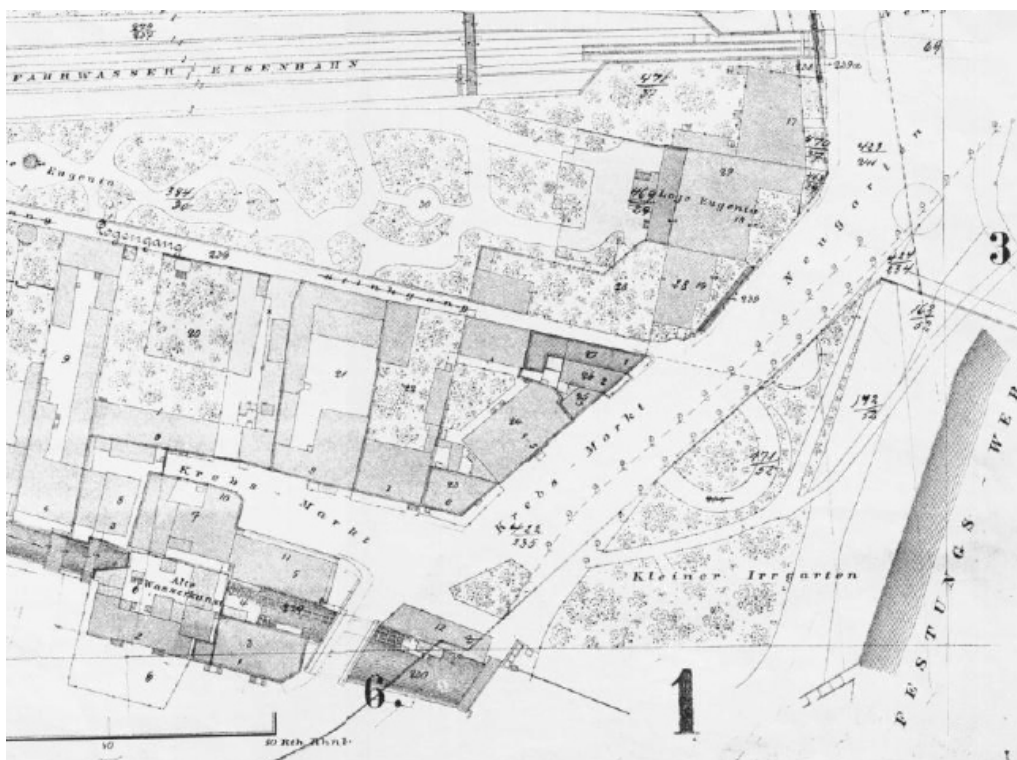

Ryc. 9. Targ Sienny ok. 1955 W głębi widoczny szpaler drzew rosnący wzdłuż Kanału Raduni.

Targ Rakowy (Krebsmarkt)

Targ Rakowy był początkowo częścią dużego placu przed Bramą Wyżynną, na którym zbiegały się drogi wjazdowe do miasta, z południa, zachodu i północy. Obecnie jest to ulica i plac między ulicą Hucisko (od północy), Kanałem Raduni (od wschodu), Targiem Siennym (od południa) i linią kolejową (od zachodu); przez środek przepływa Kanał Raduni. Do końca drugiej wojny światowej prowadziła przezeń przylegająca do Małego Błędnika aleja lipowa, prowadząca do Bramy Wyżynnej.

Ryc. 10. Targ Rakowy, Mały Błędnik i aleja lipowa prowadząca w stronę Bramy Wyżynnej. Na Planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku.

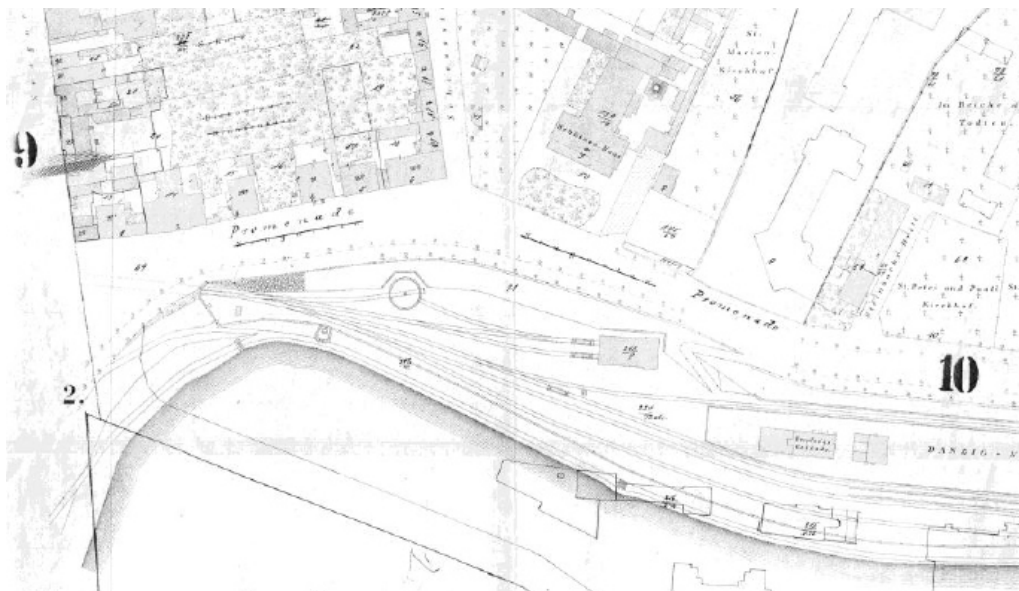
Promenada Północna (Promenade, Nordpromenade) - obecnie północny odcinek ul. 3 Maja, na północ od Nowych Ogrodów.

Prowadziła u stóp Grodziska, od Bramy Oliwskiej ku Targowi Rakowemu i Bramie Wyżynnej. Stanowiła ważny trakt prowadzący do miasta od północy. Na obrazie Friedricha Eduarda Meyerheima z 1829 roku wzdłuż obecnej ul. 3. Maja widoczne są młode lipy. W 1867 roku,

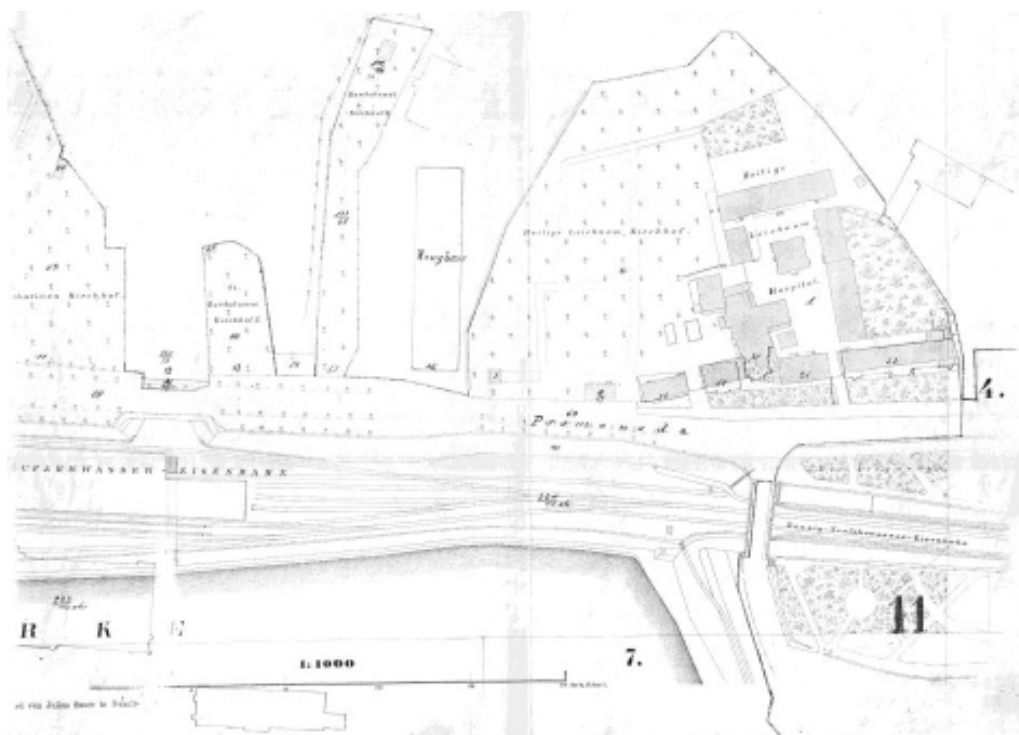

Ryc. 11. Powyżej fosy widad obsadzony drzewami południowy odcinek Promenady Północnej (obecnie ulica 3. Maja) na rycinie Friedricha Eduarda Meyerheima pt. Tratwy z drewnem w fosie miejskiej.

równoległe do Promenady, krawędzią fosi miejskiej poprowadzono linię kolejową do Nowego Portu i otworzono dworzec Gdańsk-Brama Wyżynna. Wydaje się, że właśnie w tym czasie wschodnią krawędzią Promenady poprowadzono istniejąca do dziś spacerową aleję lipową. Zapewne miało to związek z atrakcyjnością kolei w początkach jej istnienia. Spacerowicze podążając ku Wielkiej Alei mogli napawać się widokiem nowości jaką w tym czasie były pociągi. Aleją można było także dotrzeć do dworca, do którego charakterystyczne zejście prowadziło od strony Promenady.

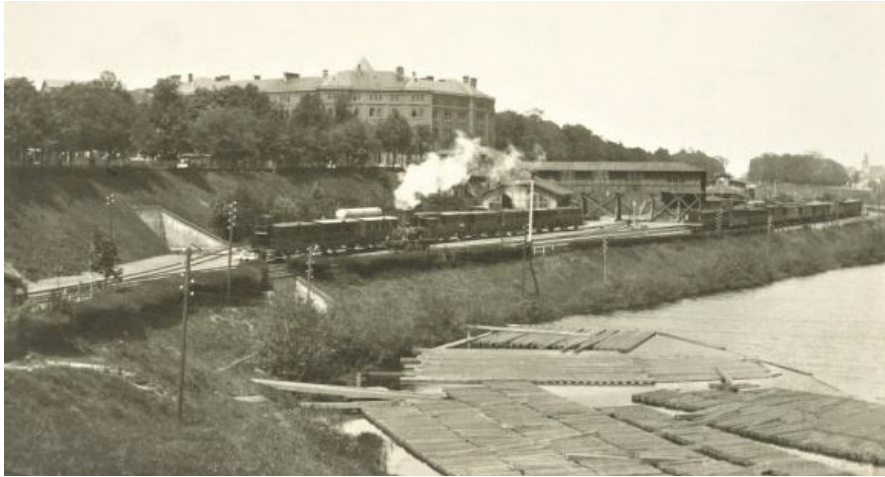

Ryc. 12. Południowy odcinek Promenady Północnej na planie Gdańsk Daniela Buhse'go, lata 60. XIX wieku.

Ryc. 13. Północny odcinek Promenady Północnej z alejami drzew, fragmentem promenady Błędnik i pierwotną lokalizacją wiaduktu Błędnik na planie Gdańsk Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku.

Ryc. 14. Aleja na Promenadzie Północnej widziana z okolic Huciska, koniec XIX wieku.

Ryc. 15. Promenada Północna. Aleja lipowa, po 1904.

Ryc. 16. Północny odcinek aleji lipowej rosnącej wzdłuż Promenady Północnej.

Ryc. 17. Aleja spacerowa na Promenadzie Północnej (ul. 3.Maja) na pocztówce z pocz. XX wieku.

Ryc. 18. Ulica 3. Maja (Promenada Północna), 2022.

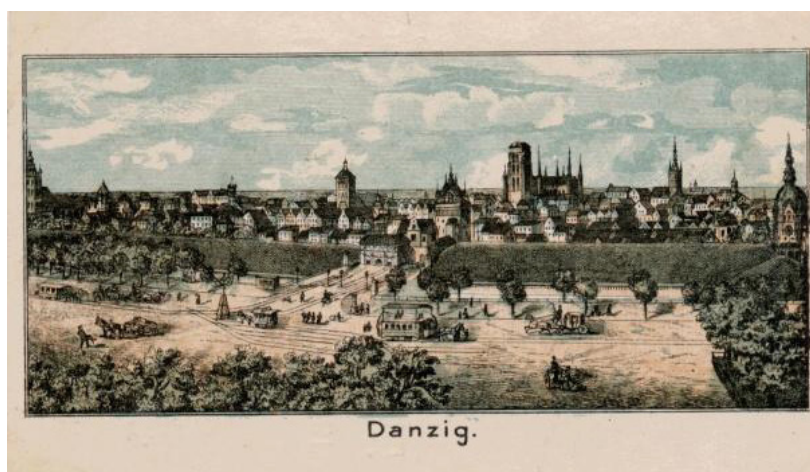
Ciąg ulic: Podwale Grodzkie (Stadtgraben) - Wały Jagiellońskie (Elisabethwall i Dominikswall-1898) - Okopowa (Karrenwall i Wiebenwall, 1903)

Był to ciąg reprezentacyjnych ulic, zbudowany na terenach splantowanych fortyfikacji ciągu zachodniego i przestrzennie podążający za ich przebiegiem. Pamięć dawnego zagospodarowania przetrwała w nazwach ulic. Na północy ciąg rozpoczynał się zaraz za wiaduktem Błędnik (Irrgarten) ulicą Podwale Grodzkie (Stadtgraben), która tuż przed pozostałościami Bastionu św. Elżbiety odbijała na zachód, w stronę Nowych Ogrodów.

Ryc. 19. Zieleń przed Bramą Wyżynną przed niwelacją fortyfikacji na zdjęciu Theodora Kuhna, 1894.

Na początku ulicy obsadzono ją lipami, ale przed dworcem kolejowym rzędy drzew urywały się robiąc miejsce dla rozległego placu przeddworcowego. Obustronne obsadzenie lipami pojawiło się dopiero na wysokości bastionu św. Elżbiety. Tu także ulica skręcała ku wschodowi i przechodziła w Wały Jagiellońskie - do Huciska nosiła nazwę Elisabethwall. Obustronnie była obsadzona lipami. Od skrzyżowania z Huciskiem zmieniała nie tylko nazwę na Dominikswall ale także sposób zagospodarowania. Na środku ulicy pojawiła promenada spacerowa, obustronnie obsadzona lipami, pod którymi, na wąskich trawnikach urządzono kwietniki a do drzew umocowano charakterystyczne girlandy. Tak o tej okolicy w 1921 roku napisał Mieczysław Orłowicz: „Od strony dworca kolejowego powstał w ostatnich 20 latach na miejscu fortyfikacji otaczających do roku

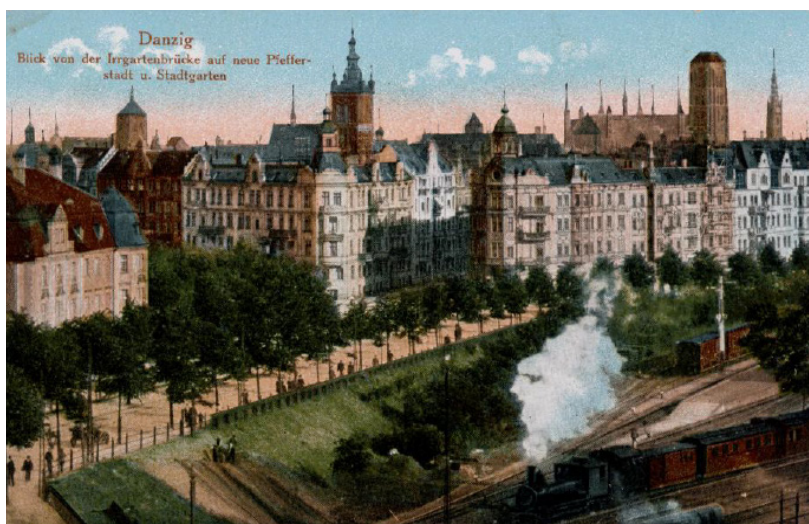

Ryc. 20. Aleja przed Bramą Wyżynną przed niwelacją fortyfikacji, ok. 1900.

1895 Prawe Miasto szeroki skwer [Środkowa promenada – przyp. aut.], a wzdłuż niego ciągną się elegancko nowoczesnymi gmachami zabudowane ulice, które jako powstałe na miejscu dawnych wałów noszą nazwę Elisabethwall, Dominikswall, Stadtgraben itd.

Ryc. 21. Rzędy drzew posadzone wzdłuż Podwala Grodzkiego. Widok z lotu ptaka na pocztówce z lat 20. XX w.

Ryc. 22. Obsadzenia przyuliczne wzdłuż Podwala Grodzkiego na pocztówce z początku XX wieku.

Wzdłuż tych ulic urządzono na miejscu wałów «skwery», pozostawiając na nich niedaleko dworca na pamiątkę część dawnego muru obronnego [Bastion św. Elżbiety – przyp. aut.]. [...] Skwery przecina szeroka platanami wysadzona ulica Silberhütte [...]. Przed Wysoką Bramą urządzono duży skwer mający 132 arów powierzchni, który zdobią klomby kwiatowe, fontanna i mostki na Kanale Raduni [Mały Błędnik – przyp. aut.]. Punktem centralnym środkowej promenady był postawiony w 1903 roku przed Bramą Wyżynną konny pomnik cesarza Wilhelma I, dłuta królewieckiego rzeźbiarza Eugena Börmela (1858–1932). Początkowo postument z pomnikiem stał na niewielkim trawniku, ozdobionym kompozycją z kwiatów i otoczonym niskim metalowym ogrodzeniem. Po roku 1914, prawdopodobnie w związku z modernizacją układu drogowego wokół Bramy Wyżynnej, trawnik zlikwidowano, a na jego miejsce wprowadzono bardziej funkcjonalny bruk. Zaraz za Bramą Wyżynną ulica jeszcze raz zmieniała nazwę, na Karrenwall.

Aż do placu przed dawną Synagogą wyglądała podobnie jak Dominikswall, jej środkiem biegła obsadzona lipami środkowa promenada. Od zachodu sąsiadowała z Ogrodem Pokazowym a dalej z terenami rezerwowanymi w Planie Stübbena pod dalszą zabudowę.

Ryc. 23. Aleja lipowa na Podwalu Grodzkim i druga na południowym fragmencie Promenady Północnej (ul. 3.Maja) na pocztówce z początku XX wieku.

Na wysokości ulicy Toruńskiej ulica gwałtownie się zwężała i zmieniała nazwę na Wiebenwall. Ciąg kończył się na ulicy Augustyńskiego (Am Weißen Turm). Kompozycyjnie zamykał ją budynek dawnego Gimnazjum Polskiego w WMG, przed którym posadzono szpaler robinii.

Ryc. 24. Środkowa promenada w ciągu ulicy Wały Jagiellońskie (Dominikswall) niedługo po posadzeniu na pocztówce z początku XX wieku.

Ryc. 25. Rzędy lip przy Wałach Jagiellońskich (Elisabethwall) i trójkątny zieleniec przed budynkiem Nowego Ratusza, lata 20. XX wieku.

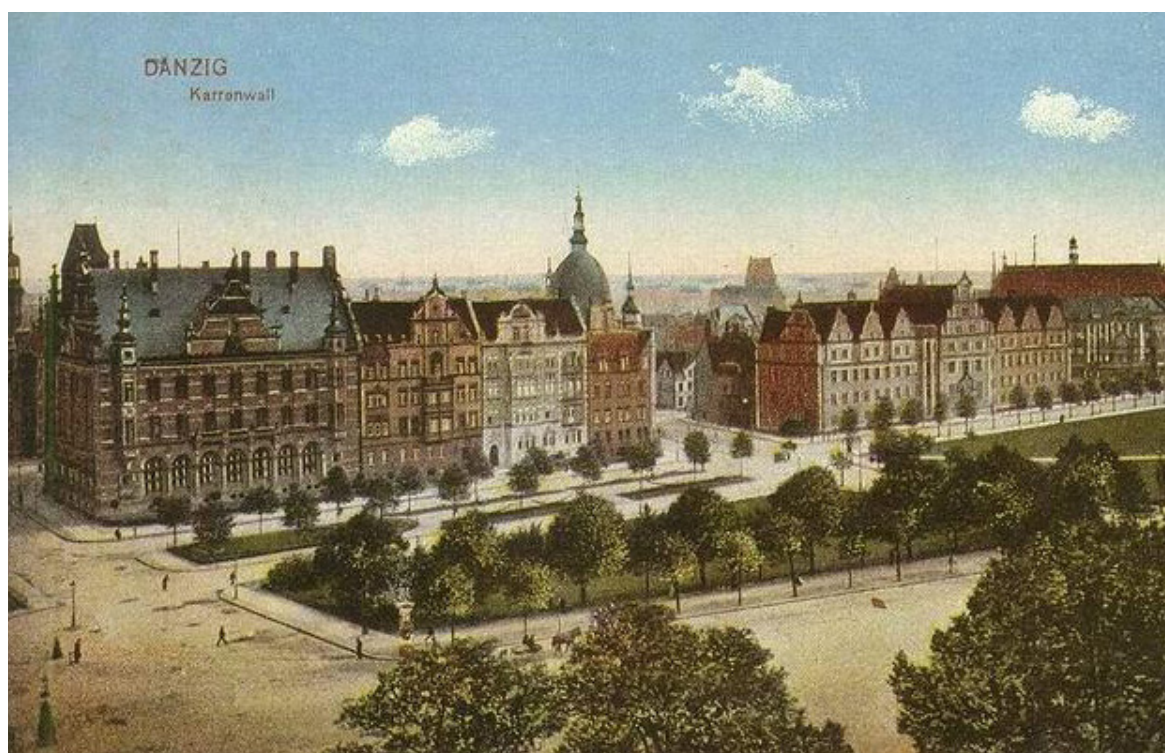

Ryc. 26. Trójkątny skwerek na skrzyżowaniu Huciska i Wałów Jagiellońskich, pocz. XX wieku. Po prawej szpalery drzew sadzone w wąskich pasach trawnika wzdłuż Wałów Jagiellońskich.

Ryc. 27. Środkowa promenada na Wałach Jagiellońskich (z lewej Dominikswall z prawej Karrenwall), fragment Targu Siennego i wlot w aleje na Targu Rakowym, pocz. XX wieku.

Ryc. 28. Środkowa promenada na Wałach Jagiellońskich (Karrenwall), teren przyszłego ogrodu pokazowego i fragment Targu Siennego, pocz. XX w.

Ryc. 29. Zieleniec wokół pomnika cesarza Wilhelma przed Bramą Wyżynną, po 1903.

Ryc. 30. Obsadzenie terenu rezerwowanego w planie Stübkena pod przyszłe inwestycje, pocz. XX wieku.

Ryc. 31. Widok na tereny rezerwowane pod przyszłe inwestycje oraz skrzyżowanie Promenady Południowej z torami kolejowymi (w fosie) z okolic ulicy Rogaczewskiego, pocz. XX wieku.

Ryc. 32. Widok Gdańska z lotu ptaka na pocztówce z lat 20. XX wieku. W lewym dolnym rogu widoczne są rzędy drzew przy ulicy Okopowej i zieleniec przed Muzeum Narodowym.

Ryc. 33. Lipy rosnące w ciągu ulicy Wały Jagiellońskie (Karrenwall), pomiędzy Bramą Wyżynną, a ulicą Bogusławskiego, 2022.

Ryc. 34. Szpaler robinii przed budynkiem dawnego Gimnazjum Polskiego na ulicy Augustyńskiego i najnowsze nasadzenia w okolicy Urzędu Wojewódzkiego, 2022.

Ryc. 35. Zielen w okolicy Urzędu Wojewódzkiego, która została wycięta w związku z modernizacją układu drogowego i budową parkingu wielopoziomowego, 2017.

Zieleń przed dworcem głównym

W 1900 roku przy Podwalu Grodzkim oddano do użytku dworzec główny. Przy jego bocznych skrzydłach urządzono niewielkie trawiaste skwerki otoczone niską obwódką, prawdopodobnie

Ryc. 36. Dworzec Gdańsk Główny, ok. 1905. Na zdjęciu widać dwa niewielkie skwery przylegające do elewacji dworca i nieco większy skwerek przed budynkiem obecnego hotelu. Wszystkie są obwiedzione niskim żywopłotem formowanym. Najprawdopodobniej z ligustru.

z bylin. Wewnątrz swobodnie posadzono krzewy.

W pierwszych latach istnienia dworca skwerki te nie miały reprezentacyjnego charakteru, raczej przypominały typowe skromne dziewiętnastowieczne przedogródki. Podobnie skromny charakter miała zieleń przy wschodniej elewacji położonego obok budynku biurowo-mieszkalnego (Eisenbahnbetriebsamt) (obecnie Central Hotel). Dopiero w późniejszym okresie krzewy ze skwerków zostały usunięte a zamiast nich pojawiły się bardziej reprezentacyjne ale równie skromne

Ryc. 37. Zielona oprawa budynku przy Podwalu Grodzkim 4 na pocztówce z początku XX wieku.

kwietniki. Nieco większy skwerek powstał pomiędzy dworcem a budynkiem biurowo-mieszkalnym. Pomimo, że posiadał on geometryczny kształt obsadzono go kilkoma drzewami i krzewami w układzie nieregularnym, które również w późniejszym okresie zostały usunięte. Wszystkie skwerki otoczone były różnymi niskimi ogrodzeniami.

Ulica Dyrekcyjna (Am Olivaer Tor)

Ulica Dyrekcyjna prowadziła od Bramy Św. Jakuba wzdłuż wschodniej granicy promenady Błędnik do Bramy Oliwskiej. Na przełomie XIX i XX wieku była obsadzona drzewami. Mieścił się przy niej lazaret miejski, na miejscu którego w latach 1911-1914 wybudowano budynek dyrekcji kolejowej.

Ryc. 38. Szpital Miejski (Lazaret przy Bramie Oliwskiej), około 1895. Widać staranne obsadzenie ulicy Dyrekcyjnej (Am Olivaer Tor). Najprawdopodobniej są to lipy.

Ryc. 39. Lipy na ulicy Dyrekcyjnej 2-4 (Am Olivaer Tor), przed budynkiem Dyrekcji Kolei, lata 20. XX w.

Dalej, na przedłużeniu ulicy, przy samych torach kolejowych od 1724 roku mieścił się przytułek Fundacji Barbary Renner, zniszczony w 1945 a rozebrany w 1965 roku. Po defortyfikacji doszło do całkowitego przekształcenia układu urbanistycznego i ulica Dyrekcyjna stała się logicznym północnym przedłużeniem ulicy Korzennej (Pfefferstadt). Kolejne zmiany nastąpiły po roku 1945. Były to: całkowita zmiana układu przestrzennego, komunikacyjnego, niszczące dla zieleni przebudowy wiaduktu Błędnik i poszerzenie terenu kolejowego. Do dziś po dawnych nasadzeniach

Ryc. 40. Alejowe obsadzenie północnego odcinka Podwala Grodzkiego na pocztówce z początku XX wieku.

Ryc. 41. Szpaler wiekowych lip na ulicy Dyrekcyjnej 6 (Am Olivaer Tor), 2022.

Ryc. 42. Stary kasztanowiec na rogu ulicy Dyrekcyjnej i Gdyńskich Kosynierów, przed bud. Nr 11. Być może jest to pozostałość po restauracji a później kawiarni Franza Josefa Selonke, która działała w sąsiednim domu w latach 1892–1896 przy Am Olivaer Tor 10 (ul. Gdyńskich Kosynierów).

pozostał jedynie ślad w postaci szpaleru kilku lip i kasztanowca.

Ulica Hucisko (Silberhütte)

Krótką ulicą łączącą Wały Jagiellońskie (Elisabethswall i Dominikswall) z Nowymi Ogrodami (Neu Garten) i ulicą 3. Maja (Nordpromenade). Została wytyczona po splantowaniu miejskich wałów obronnych. Od 1896 nadano jej nazwę pochodzącą od działającej tu od XV wieku do 1805 roku odlewni srebra. Od początku istnienia aż do 1929 roku, kiedy drzewa wymarły, towarzyszyło jej obustronne obsadzenie platanami.

Ryc. 43. Widok z Nowych Ogrodów na ulicę Hucisko. Wzdłuż ulicy widoczne młode nasadzenia platanów, z lewej Podwale Grodzkie a za nim ogród przy Nowym Ratuszu; po prawej Targ Rakowy a za nim Mały Błędnik, pocz. XX wieku.

Targ Węglowy (Kohlenmarkt)

W XVII wieku, po wyburzeniu części dawnych murów, zasypaniu fos i ujęciu od strony zachodniej i północnej nowożytnymi fortyfikacjami miejskimi miejsce przybrało formę placu. Od strony południowej zamykał go zespół Przedbramia ul. Długiej. Po stronie zachodniej, wzdłuż wałów, zwłaszcza w 2. połowie XVII wieku, istniały liczne wolno stojące stragany, ze sklepami i warsztatami. Po stronie wschodniej powstały późnobarokowe kamieniczki mieszkalne.

Ryc. 44. Aleja, najprawdopodobniej lipowa, na Targu Węglowym na Planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku.

W latach 1799–1801 pierzeję północną zamknął wybudowany w stylu klasycystycznym teatr miejski a w roku 1808 tworzące zachodnią pierzeję kramy przysłonięto klasycystyczną galerią, która wraz z kramami została rozebrana w 1855 roku, uwalniając miejsce pod kamienice czynszowe⁵¹. W latach 50. XIX wieku po zachodniej stronie zasadzono aleję, którą widać na Planie Buhsego i licznych pocztówkach. W drugiej połowie XIX wieku jeden rząd drzew usunięto. Prawdopodobnie w związku z budową kamienic.

Ryc. 45. Szpalery drzew, najprawdopodobniej lipy, po zachodniej i wschodniej stronie Targu Węglowego, początek XX wieku.

Na początku XX wieku szpaler lipowy zasadzono również po stronie wschodniej. Ani aleja ani szpaler obecnie nie istnieją. Po wojnie, na miejscu alei posadzono szpaler lip, który obecnie jest w katastrofalnym stanie. Na początku XX wieku drzewa rosły również wokół toalety publicznej, która znajdowała się na środku placu.

Ryc. 46. Szpaler drzew (pozostałość po wcześniejszej alei?) po zachodniej stronie Targu Węglowego i regularne obsadzenie drzewami szaletu miejskiego na pocztówce z 1917 roku.

⁵¹ Za: Błażej Śliwiński, *Targ Węglowy*, w: *Gedanopedia* www.gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=TARG_W%C4%98GLOWY

Targ Drzewny (Holzmarkt)

W 1904 roku dokonano przebudowy Targu Drzewnego, która przeobraziła prosty plac targowy w reprezentacyjny miejski zieleniec. Jego głównym zadaniem było stworzenie tła ekspozycyjnego dla potężnej bryły fontanny – monumentalnego obelisku wzniesionego z olbrzymich bloków piaskowca ku pamięci niemieckich żołnierzy poległych w wojnach z Danią (1864), Austrią (1866) i Francją (1870) (proj. Christian Behrens). Pomimo że zieleniec znajdował się w centrum ruchliwych ulic, odwiedzano go także dla odpoczynku, czemu służyły ustawione tu ławki. Do pomnika prowadziły ścieżki dzielące zieloną przestrzeń trawnika na trzy równe części, obwiedzione dodatkowo niskimi

Ryc. 47. Zieleniec na Targu Drzewnym i szpaler drzew po północnej stronie placu, pocz. XX wieku.

żywopłotami, kwiatami i rzędami iglastych krzewów. Nadało to skwerowi charakter kompozycji geometrycznej, pomimo że w rzeczywistości jego rzut odbiegał od regularności. Aby przechodnie nie wydeptywali trawy, całość ogrodzono niskim metalowym ogrodzeniem – metalową taśmą rozpiętą pomiędzy ozdobnymi żeliwnymi słupkami. W okresie międzywojennym w związku

Ryc. 48. Targ Drzewny, na mapie z 1929 roku.

z narastającym ruchem kołowym skwer zlikwidowano, a pozostały po nim teren utwardzono. Jedynie wokół samego pomnika pozostawiono niewielki okrągły trawnik, który zdobiła wąska obwódka z kwiatów. Po wojnie zieleniec odtworzono w formie zbliżonej do pierwotnej, ale pomnik wysadzono w powietrze. W 1965 roku jego miejsce zajął przeniesiony ze Lwowa, gdzie stał od 1898 roku, konny posąg Jana III Sobieskiego (proj. Tadeusz Barącz). Obecnie zrewaloryzowany zieleniec ze względu na bardzo duży ruch samochodowy pełni głównie funkcję ronda komunikacyjnego.

Zieleń przy domu modlitwy mennonitów

Ryc. 49. Zieleniec na Targu Drzewnym z pomnikiem króla Jana III Sobieskiego. Trawniki obwiedzione żywopłotem z ligustru, w głębi lipy drobnolistne, 2011.

Za cmentarzem Zbawiciela, powyżej Kanału Raduni rzuca się w oczy dziewiętnastowieczny ogród przed zbudowanym w 1818 roku domem modlitwy mennonitów i szpaler lip drobnolistnych, posadzonych pewnie w tym samym czasie co aleje cmentarne. Na południe od niego rosną dwa buki czerwonołistne. Jeden z nich jest pomnikiem przyrody. Za nimi, powyżej skarpy widać pozostałości dziewiętnastowiecznego ogrodu.

Ryc. 50. Szpaler sześciu lip, posadzonych w przestrzeniach pomiędzy oknami, przed domem modlitwy mennonitów. Nad Kanałem Raduni widać rząd drzew, najprawdopodobniej owocowych. Zdjęcie sprzed 1945 roku.

Ryc. 51. Pozostałości dziewiętnastowiecznego ogrodu mennonitów. W środku buk pospolity odmiany czerwonołistnej – pomnik przyrody. W głębi cztery z pierwotnie sześciu lip posadzonych w przestrzeniach pomiędzy oknami domu modlitwy, 2022.

Ryc. 52. Kanał Raduni, po lewej ciąg spacerowy poprowadzony po śladzie Promenady Południowej, po prawej lipowy szpaler graniczny dawnego cmentarza Zbawiciela, 2022.

2.4.2. Zieleń parków, ogrodów, skwerów i zieleńców

Teren rekreacyjny na Biskupiej Górze

Zaraz po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej już w 1921 rozpoczęło się przekształcanie północnego ciągu dawnych umocnień w zielony pierścień, zewnętrzny w stosunku do tego, który powstał na miejscu splantowanych fortyfikacji na przełomie XIX i XX wieku. Wykonano plan rekreacyjnego zagospodarowania Biskupiej Górki⁵² i niezwłocznie przystąpiono do jego realizacji. Posadzono drzewa, urządzono wejścia, ustawiono ławki, a ponad skarpą poprowadzono ścieżkę spacerową, wzdłuż której powstały punkty otwierające wspaniałe widoki na miasto, morze i Żuławy. Miłośnicy sportu mieli do dyspozycji pięć boisk piłkarskich i kilka mniejszych placyków urządzonych w dawnej fosie⁵³, wedle wspomnień mieszkającego nieopodal Brunona Zwarra cieszących się dużą popularnością: „Latem wzgórze te były pełne spacerowiczów, którzy podziwiali stamtąd piękną panoramę miasta. Liczne urocze zakątki były miejscem odpoczynku, gdzie opalano się i bawiono w różny sposób. W wielu miejscach stały ocienione ławki, były zakrzewione placyki, a zaciszne ustronne zakątki pozwalały znaleźć młodym i starym zasłużony spokój”⁵⁴. W tamtych czasach Biskupia Górka nie należała do miejsc cieszących się złą sławą, jak dziś: „mimo dużego ruchu spacerowiczów [...], licznych meczów piłkarskich oraz bawiących się tam gromadzie dzieci bardzo dbano o utrzymanie czystości. [...] Porządku doglądali zarówno sami mieszkańcy, jak

⁵² Reprodukacja planu: J. Stankiewicz, B. Szermer, op.cit., s. 225, il. 280.

⁵³ B. Zwarra, *Wspomnienia gdańskiego bówki*, t. 1, Gdańsk 1984, s. 20.

⁵⁴ Ibidem, s. 21

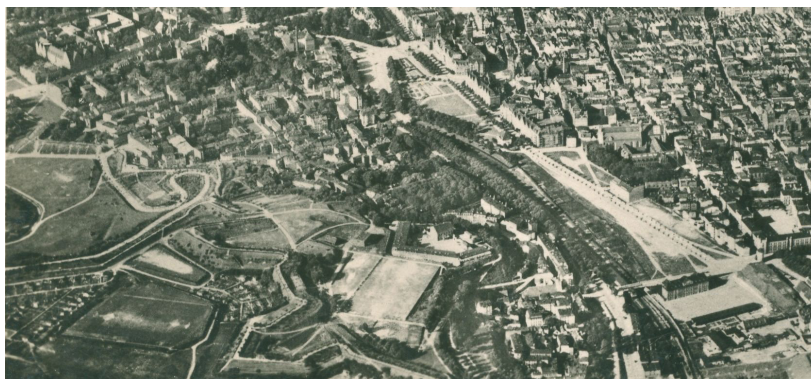

Ryc. 53. Tereny rekreacyjne na Biskupiej Górze na mapie z 1929 roku.

i kilku starszych wiekiem stróżów⁵⁵. Podobnie zadbane były otaczające miasto lasy, w których trasy spacerowe, poprowadzone przez atrakcyjne punkty widokowe, zostały wyposażone – z myślą o zmęczonych wędrowcach – w drewniane stoły i ławy⁵⁶.

Ryc. 54. Tereny rekreacyjne na Biskupiej Górze. Widoczne także zagospodarowanie zieleni okolic ulicy Okopowej (Karrenwall i Wiebenwall), Targ Sienny i aleje na Promenadzie Południowej.

Park na Górze Gradowej

Do prac ogrodowych na północno-zachodnich stokach Góry Gradowej, które miały przekształcić je w kolejny fragment zielonego pierścienia, przystąpiono już w latach 20., wkrótce po przejęciu 9 marca 1923 roku fortu przez Senat WMG i ukończeniu prac na Biskupiej Górze⁵⁷. Rekreacyjne użytkowanie tego miejsca ma dłuższą tradycję. Już w połowie lat 90. XIX wieku, na użytek adeptów szkoły wojennej przystosowano wschodnią część fortu. W fosie redity założono tor do gry w kręgle, niewielką małokalibrową strzelnicę, plac do gry w krykieta i tenisa ziemnego. Wybudowano okazałą żeliwną altanę. Przestrzeń dzielącą reditę od terenu szkoły wojennej i cmentarza uporządkowano oraz wzbogacono o system ścieżek parkowych i ozdobnych krzewów. Na bastionie Kessela posadzono drzewa i utworzono kwietniki a miejsca widokowe

Ryc. 55. Zejście z terenów rekreacyjnych na Górze Gradowej w stronę Parku Steffensów, lata 20. XX wieku. Po prawej kompleks budynków wzniesionych w latach 1894–1896 na potrzeby szpitala Bożego Ciała przy Promenade 21/25 (ul. 3 Maja). Pośrodku pusty plac będący pozostałością Zakosu Jerozolimskiego.

⁵⁵ Ibidem, s. 25.

⁵⁶ M. Andrzejewski, op. cit., s. 306.

⁵⁷ K. Tapp: *Die öffentlichen Park- und Gartenanlagen...*, cz. 1, 1927, s. 47.

Ryc. 56. Tereny rekreacyjne na Górze Gradowej na mapie z 1929 roku

Ryc. 57. Tereny rekreacyjne na Grodzisku. Otwarcie widokowe na Kościół Mariacki obsadzone młodymi drzewami i krzewami, ok. 1930.

Ryc. 58. To samo miejsce w 2011 roku.

ujęto w ramy grabowych żywopłotów. Na wschodnim zboczu Bastionu Jerozolimskiego utworzono tarasy ziemne, które również obsadzono roślinnością⁵⁸. Park przybrał formę wąskiego pasa zieleni otaczającego Górę Gradową od zewnątrz. Ciągnął się wzdłuż ulicy Dąbrowskiego i Powstańców Warszawskich, łącząc Bramę Oliwską z Nowymi Ogrodami. W granice włączono posadzone w 2. połowie dziewiętnastego wieku w rejonie wysokiego czoła kurkowego: dęby, jesiony, graby, kasztanowce i jawory. Te dziesięć drzew, które dotrwały do naszych czasów w 2007 roku objęto ochroną, wpisując je do rejestru zabytków przyrody. W parkową kompozycję włączono pomnik żołnierzy rosyjskich poległych w oblężeniach Gdańska w latach 1734, 1807 i 1813, wzniesiony na fortyfikacjach już w roku 1898⁵⁹, oraz jego ogrodowe otoczenie, pochodzące z tego samego okresu. Monumentalny obelisk z różowego granitu, odwrócony tyłem do ścieżki, znalazł się jednak poza głównym ciągiem pieszym, co utrudniało odczytywanie umieszczonego na nim pamiątkowego napisu. Choć nie ma pewności, czy zabieg ten był celowy, to ukryty w zieleni pomnik utracił część swojego oddziaływania. Prawdopodobnie pomogło mu to przetrwać zarówno czasy hitlerowskie, jak i okres PRL-u. Główne wejście do parku prowadziło od strony Nowych Ogrodów. Parkowe ścieżki brały swój początek na prostokątnym placu, ramowanym dwoma rzędami formowanych lip. Dzięki nim miejsce to nabrało wytwornego charakteru. W jego geometrycznych formach uwidocznił się wpływ niemieckiego modernizmu. Znajdujący się obok fragment dawnej fosy został zamieniony w parkową sadzawkę, a na całym terenie dosadzono drzewa, ustawiono ławki i urządzono atrakcyjne punkty widokowe. Po niwelacji wewnętrznego ciągu umocnień tereny rekreacyjne stały się łatwiej dostępne. W latach 1894-1896 fundacja szpitala Bożego Ciała wybudowała zespół budynków, związany kompozycyjnie z zespołem szpitala i kościoła Bożego Ciała. Pomędzy budynkami posadzono drzewa: lipy, kasztany czerwone i klony. Na północ od nich pozostawiono trawiasty plac ogrodzony od dzisiejszej nowej trasy ul. 3 maja nieregularnie posadzonymi, po linii dawnych fortyfikacji, dębami i klonami. Poprowadzona pod nimi ścieżka połączyła Park na Grodzisku z Parkiem Steffensów. Obecnie teren parku jako część dawnych fortyfikacji jest w dyspozycji centrum nauki Hevelianum.

Promenada miejska Błędnik (Irrgarten) - nie istnieje.

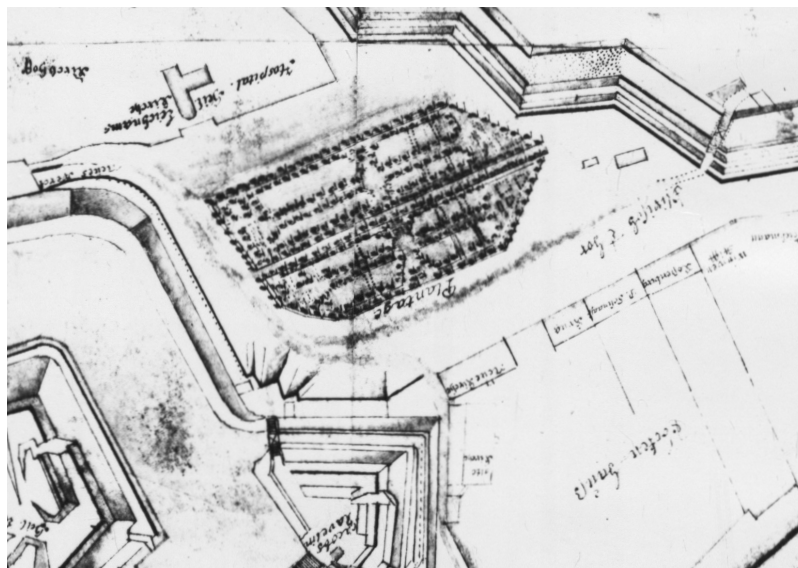
Ogród miejski Błędnik (niem. Irrgarten), znany także pod nazwą plantacje (Plantage, 1810) i ogród rozrywkowy (Lustgarten, 1822), powstał w 1708 roku na miejscu zlikwidowanego wysypiska śmieci, w pobliżu Bramy Oliwskiej, pomiędzy murami a zewnętrznym pasem umocnień frontu północno-zachodniego. Przez cały XVIII wiek był atrakcyjnym zakończeniem, biorącego swój początek przed Bramą Wyżynną spaceru wzdłuż miejskich obwałowań i cieszył się olbrzymią popularnością aż czasu, kiedy wydarzenia wojen napoleońskich rozpoczęły proces jego powolnej degradacji. Znane są trzy wersje pochodzenia nazwy Błędnik. Jedni, pomimo że nie jest znana żadna forma istniejącego tam labiryntu, wywodzą ją od krętych błędnych ścieżek, typowych dla ogrodowych labiryntów (niem. Irrgarten); inni, od szalonych pacjentów pobliskiego lazaretu (Irrenhause), wygrzewających się ponoć w ogrodzie na słońcu. Hans Reichow natomiast, nazwę Błędnik wiąże z okrężną ścieżką, którą w 1810 roku zaprojektował Johann Georg Saltzmann, tą widoczną już na mapie Gersdorffa (1822). Niezależnie jednak od nazwy, przez prawie 100 lat Błędnik był regularnym ogrodem, zbudowanym na bazie przecinających się pod kątem prostym, obsadzonych drzewami ścieżek. Widać go na mapie Gdańska z 1738 roku. Jego zewnętrzny obrys, prawdopodobnie

⁵⁸ Za: J. Daniluk, *Fort Góry Gradowej w Gdańsku – jego historia, rozwój i rola w życiu organizmu miejskiego w latach 1814-1945*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Marka Andrzejewskiego, UG 2009.

⁵⁹ Autorem monumentalnego obelisku był gdański rzeźbiarz i architekt Karl Dryling; M. Gliński, J. Kukliński, op. cit., s. 182.

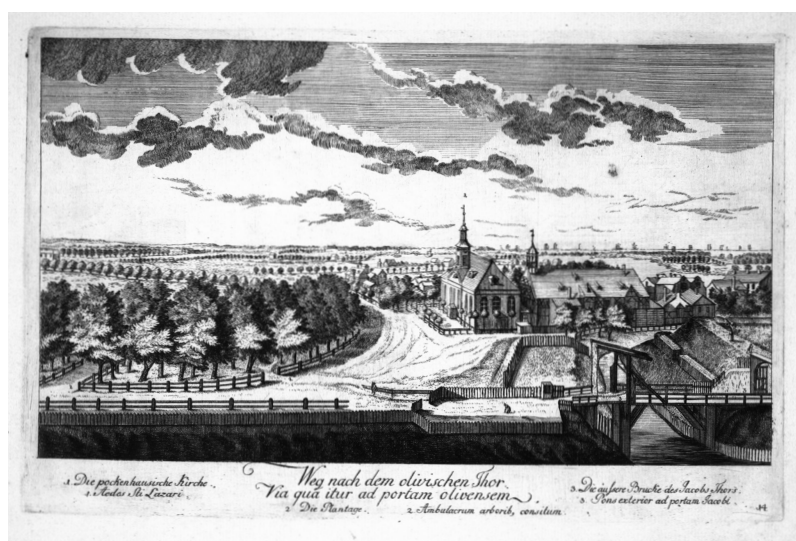

na skutek konieczności dopasowania do przebiegu traktów drożnych był nieregularny. Aleje drzew, z których najważniejsza, wysadzana kasztanowcami była przedłużeniem drogi wjazdowej do miasta, dzieliły go na nieregularne, ale prostokątne kwatery. Niestety nie wiemy, ani jak były urządzone, ani wyposażone. Na rycinach Deischa i rysunkach Daniela Chodowieckiego widoczne jest otaczające promenadę proste, ażurowe, drewniane ogrodzenie.

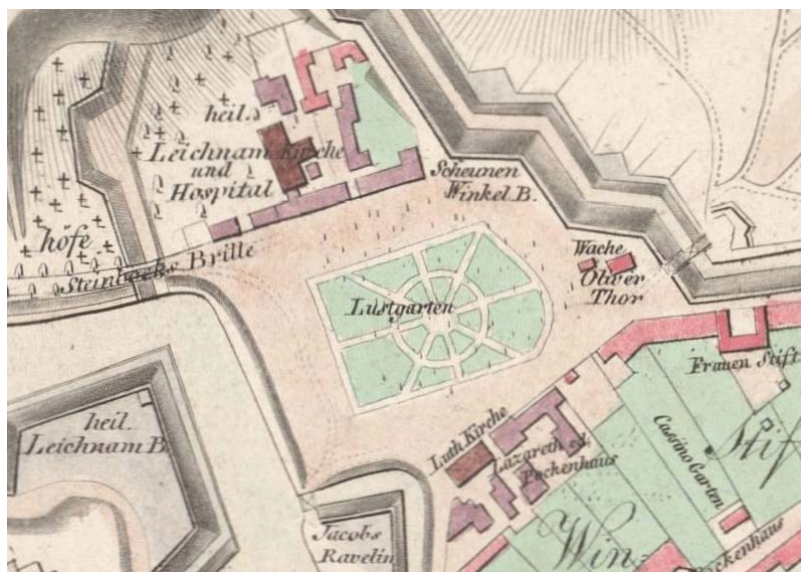
Ryc. 59. Promenada Błędnik (Irrgarten) na planie Gdańska z 1738 roku.

Kres świetności przyniosło promenadzie oblężenie miasta (1807), w czasie którego uległa prawie całkowitemu zniszczeniu. Z wielkim rozżaleniem napisał o tym autor niezwykle ciekawego pamiętnika Wincenty Wolski: „Także i całą lewą stronę plantaży nazwanej Irrgarten przy Bramie Oliwskiej wycięto”. W. F. Zernecke dodał do tego jeszcze, że w 1809 roku stacjonujący w pobliżu oddział kozaków co do jednego wyciął na opał pozostałe jeszcze drzewa. Pomimo to, rok później ogród odbudowano i ponownie oddano do użytku, ale już jako miejsce rewii i parad wojskowych, nazwane, dla uczczenia ślubu Napoleona z Marią Luizą, imieniem cesarza Francuzów. Nowe ukształtowanie Błędnika wyszło spod ręki inspektora ogrodu oliwskiego Johanna Georga

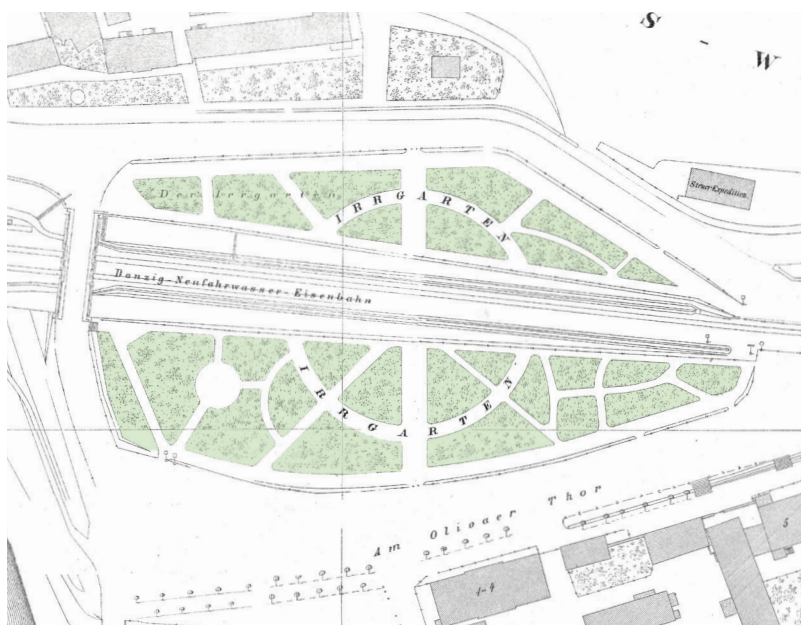
Ryc. 60. Promenada Błędnik (Irrgarten), po prawej lazaret miejski na rycinie Mateusza Deischa.

Saltzmanna, który nadał mu formę prawie regularnego prostokąta, przeciętego ośmioma ścieżkami, krzyżującymi się w środku okrągłego placu. Centralność rzutu i regularność planu wzmocniła okrężna ścieżka, poprowadzona wokół placu. Nowa forma Błędnika widoczna jest na planie Gersdorffa (1822), a w okrojonej już formie także na planie Buhse'go (1866-1869). Po zdobyciu

Ryc. 61. Promenada Błędnik (Irrgarten) na planie Gersdorffa z 1822 roku, pod nazwą Lustgarten (ogród rozrywkowy). Stan po wojnach napoleońskich.

miasta przez wojska koalicji antynapoleońskiej przywrócono promenadzie dawną nazwę i tradycyjny sposób użytkowania, ale nigdy nie powróciła już do dawnej świetności. Nadal przecinała ją szeroka aleja kasztanowców. Po jej obu stronach rosły w grupach cieniste drzewa, wśród których, jak ironicznie napisał Zernecke, było mnóstwo szpetnych topoli - bardzo popularnych w Gdańsku w I połowie XIX wieku. Na Jadwidze Łuszczewskiej (Deotymie), która przebywała w Gdańsku w 1958 roku Błędnik nie wywarł najlepszego wrażenia: „... z prawej strony ukazał się nam ogród założony przez Francuzów za Napoleona, pod wezwaniem tegoż mocarza, ogród dość smutny, bez

Ryc. 62. Promenada Błędnik (Irrgarten) na Planie Gdańska Daniela Buhse'go. Stan z lat 60. XIX wieku.

kępki trawy ni żadnej ozdoby, ulice z drzew pod sznur wyciągnięte, ale drzewa piękne” – napisała. Mniej więcej w tym samym czasie pojawił się pomysł ustawienia wśród drzew popiersia Heweliusza. Jego gliniany model, wykonany przez Rudolfa Freitaga został przedstawiony publicznie 9 kwietnia 1860 roku. Ukonstytuował się nawet komitet honorowy, który zajął się zbiórką pieniędzy na brązowy odlew, ale pomimo usiłowań, nie udało się zebrać wystarczającej sumy i pomysł upadł. Dziesięć lat później linia kolejowa przecięła Błędnik na dwie części, zagarniając znaczną jego część i bezpowrotnie niszcząc jego układ przestrzenny. Pokazał to na swoim planie Buhse (1866-1869). Część z tego, co pozostało, pochłonęła następnie linia kolejowa do Nowego Portu, a podczas przeprowadzonej w 1895 roku regulacji przebiegu Podwała Grodzkiego wycięto dalszych 70 drzew. W latach 20. XX wieku na niewielkim fragmencie nieistniejącego już wtedy Błędnika urządzono niewielki plac, na którym znajdowało się miejsce zabaw dla dzieci, kilka ławek i drzew. Być może, choć wydaje się to wątpliwe, pozostałością po nim są dwa klony rosnące przy ul. 3 Maja od strony torów kolejowych. Zmiany w układzie przestrzennym, ale także powolne znikanie Błędnika z krajobrazu miasta można prześledzić na dziewiętnastowiecznych planach Gdańska.

Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten) - od 26 IV 2001 skwer im. Polskich Harcerzy w Byłym Wolnym Mieście Gdańsku.

Do Targu Rakowego od wschodu przylega niewielki zieleniec Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten), który w pierwszej formie powstał około 1822 roku, prawdopodobnie jako forma rekompensaty za systematycznie postępującą w XIX wieku likwidację zieleni międzyblokowej, ogrodów prywatnych i Błędnika. Wydaje się, że kluczowe znaczenie musiała mieć tu potrzeba upiększenia ważnego miejsca, położonego przecież u głównych wrót miasta. Tym bardziej, że w tym czasie daje się zaobserwować wzrost zainteresowania estetyczną rolą zieleni.

Ryc. 63. Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten) na Planie Gdańska z 1829 roku. Widoczna zabudowa zachodniej pierzei Wałów Jagiellońskich (Dominikswall).

Ryc. 64. Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten), stan z 2011.

W latach 70. XIX wieku, po drugiej stronie Kanału Raduni, pomiędzy Targiem Rakowym a fosą pojawił się kolejny zieleńiec. Widoczny jest on na planie Buhsego (1866-1869). Niespełna trzydzieści lat później likwidacja fortyfikacji pozwoliła na powiększenie obu zieleńców. Natomiast zasycanie niewielkiego basenu - wodopoju dla oczekujących na wjazd do miasta koni - na połączenie ich w jedną całość, której wielkość osiągnęła 1,23 ha. Kanał Raduni, początkowo oddzielający od siebie oba zieleńce, stał się integralną częścią nowego założenia, którego wielką atrakcją stał się łączący oba brzegi kanału początkowo prosty, a później fantazyjny, stalowy mostek. Na pamiątkę dawnego zagospodarowania pozostawiono nad kanałem fragment zwieńczonego herbem Gdańska przepustu, którym przepływały niegdyś wody Potoku Siedleckiego zasilające gdańskie wodociągi.

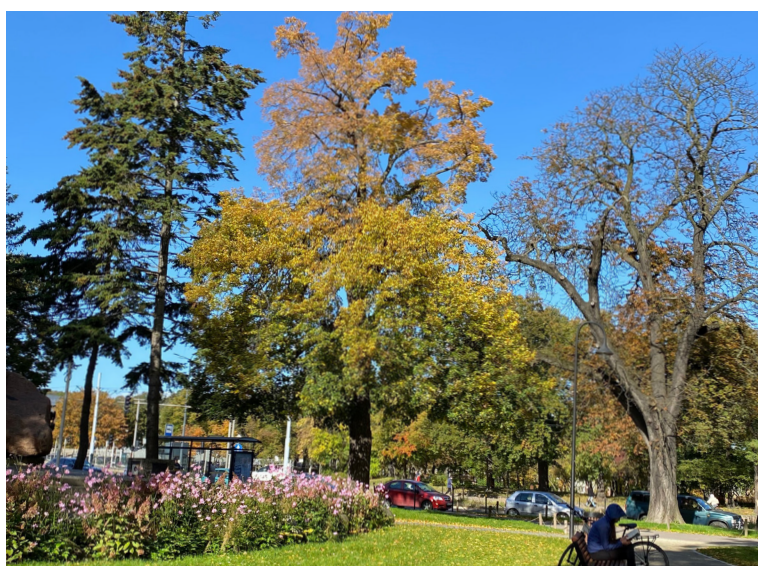
Ryc. 65. Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten) na pocztówce z pocz. XX wieku. Kanał Raduni i tylne elewacje zabudowy przy Wałach Jagiellońskich (Dominikswall).

Po zachodniej stronie kanału, prawdopodobnie pod koniec dziewiętnastego wieku ustawiono niewielką, zwieńczoną kopulastym dachem altankę a po wschodniej, fontannę, prawdopodobnie ze sztucznego kamienia. Składała się ona z dwóch okrągłych zbiorników, większego na dole i mniejszego, umieszczonego nad nim na zdobionym trzpieniu. Z górnej czary wyłaniał się niewielki postument z figurką nagiego chłopca, trzymającego nad głową okrągłe płaskie naczynie. Woda z naczynia przelewała się – najpierw do mniejszego, a stamtąd do większego zbiornika.

Ryc. 66. Widok z Małego Błędnika na Bramę Wyżynną i Budynek Banku Gdańskiego (Bank von Danzig) na pocztówce z początku XX wieku. Po lewej stronie zaginiona fontanna, otoczona kompozycją z kwiatów i krzewów.

Fontannę otaczała bogata, starannie zaplanowana kompozycja z kwiatów. Różnobarwne kwietniki ciągnęły się także wzdłuż obu brzegów kanału. Fontanna zniknęła z Błędnika w czasie przebudowy Wałów Jagiellońskich na początku lat 70. XX wieku. Została zdemontowana i ślad po niej zaginął. Wiele wskazuje na to, że nie została zniszczona a zawłaszczona przez nieznaną osobę i ustawiona w jakimś prywatnym ogrodzie. W 1977 roku, w pobliżu miejsca gdzie stała, ustawiono pomnik Marii Konopnickiej, (proj. Franciszek Duszeńko) a zieleniec nazwano imieniem poetki. W 1994 roku z zachodniej części założenia usunięto ustawiony tu około 1948 roku czołg-pomnik, a jego miejsce zajął granitowy obelisk poświęcony Polskiemu Państwu Podziemnemu 1939–1945. W 2004 roku od strony ulicy Hucisko postawiono pomnik Polskich Harcerzy. Obecnie, Mały Błędnik - około roku 1927 roku cieszący się sławą najpiękniejszego i najczęściej odwiedzanego gdańskiego zieleńca - jako Skwer im. Polskich Harcerzy w Wolnym Mieście Gdańsku, nadal służy gdańszczanom. Dziś rosną tu stare lipy drobnolistne będące pozostałością szpaleru granicznego oraz kasztanowce, lipy, klony, 2 platany, miłorząb dwuklapowy i dąb szypułkowy odmiany kolumnowej, posadzone na przełomie XIX i XX wieku oraz spora liczba znacznie młodszych topoli białych i kilka osik.

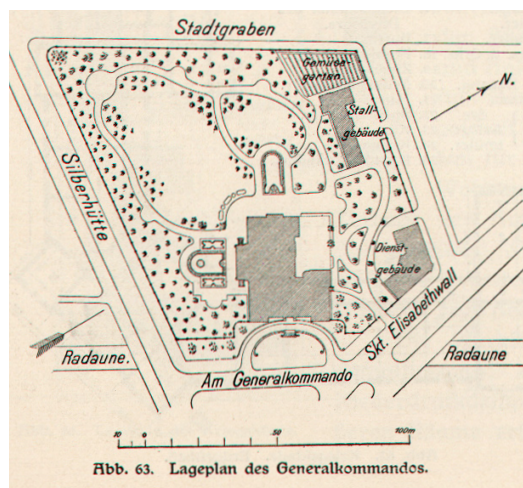
Ryc. 67. (po lewej) Północno zachodni fragment Małego Błędnika; (po prawej) szpaler wiekowych lip odgraniczający Mały Błędnik od Targu Rakowego. Jedna z lip wyraźnie zamiera, 2022.

Ogród przy komendanturze wojskowej - obecnie ogród przy Nowym Ratuszu i skwer im. Czesława Niemena - wymaga rewaloryzacji.

Ogród powstał w latach 1898–1901 jako zielona oprawa zespołu budynków przeznaczonych dla naczelnego dowództwa (Generalkommando) Siedemnastego Korpusu Armijnego. Do kompleksu należał budynek służbowy (niezachowany) i budynek stajni z mieszkaniem dla woźnicy (obecnie biura) i obszerny ogród, który otoczony był murowanym ceglany ogrodzeniem (od strony Podwala Grodzkiego) a od Strony Huciska przeziernym ogrodzeniem ceglano - metalowym (kuta krata), które po wojnie rozebrano (częściowo zachowało się jedynie od strony ul. Bastion św. Elżbiety). Posadzona tu zieleń miała zapewne za zadanie wzmocnienie oddziaływania jednego z najważniejszych i bardzo reprezentacyjnych budynków wojskowych w mieście. Przed głównym wejściem urządzono trójkątny skwer, początkowo trawiasty a od 1911 roku zdobiony starannie zaprojektowanymi sezonowymi rabatami kwiatowymi. Otaczały go szpalery lip, które wiązały go kompozycyjnie z obsadzeniem alejowym Wałów Jagiellońskich (Elisabethwall). Jego kompozycja podporządkowana była architekturze neorenesansowego budynku głównego. Jego południową i zachodnią elewację akcentowały półkoleście zakończone kwietniki. Obwodnicowy system ścieżek zapewniał

swobodną komunikację. W północno-zachodnim narożniku urządzono nawet niewielki ogród warzywny. Do dziś rosną tu stare lipy drobno i szerokolistne, kasztanowce, klony platanolistne i polne, robinie białe, graby będące przerośniętym granicznym żywopłotem, dąb szypułkowy oraz dwa cisy. W okresie 1919–1939 mieściła się tu oficjalna siedziba wysokiego komisarza Ligi Narodów. W 1939 zespół budynków ponownie został przejęty przez wojsko. W 1945 był siedzibą gdańskiego dowództwa Armii Czerwonej, następnie budynek został przejęty przez Skarb Państwa. Był siedzibą klubu studenckiego Żak. Decyzją Rady Miasta z 30 XII 1995 budynek główny przeznaczono na jej siedzibę jako Nowy Ratusz, a dawną stajnię - na siedzibę Biura Prezycyenta do spraw Promocji Miasta Gdańska⁶⁰. W związku z przejściem nowej funkcji teren ogrodu został nieszczęśliwie po-

Ryc. 68. Plan ogrodu przy komendaturze wojskowej z książki „Danzig und seine Bauten” z 1909 roku. Na planie widać obwodnicowy system ścieżek oraz dwa kwietniki, kompozycyjnie podporządkowane elewacji południowej i zachodniej budynku głównego. Ogród jest wyraźnie wygrodzony z przestrzeni publicznej.

Ryc. 69. Południowa elewacja budynku Nowego Ratusza z ogrodzeniem dzielącym przestrzeń ogrodu na dwie części, publiczną i ogólnodostępną oraz zamkniętą, 2022.

⁶⁰ Jan Daniluk, *Nowy Ratusz*, w: *Gedanopedia*, www.gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=NOWY_RATUSZ

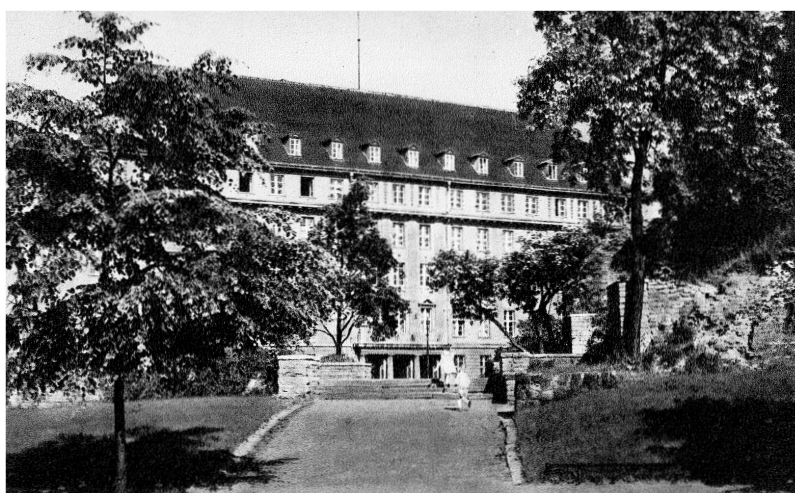
dzielony na część ogólnodostępną, która nosi nazwę skwer Niemena i część zamkniętą, należącą do zespołu Nowego Ratusza. Przebieg dzielącego obie części ogrodzenia historycznie i kompozycyjnie jest niewłaściwy, ponieważ kompozycja ogrodu uległa przez to poważnemu zaburzeniu. W części ogrodu graniczącej z ulicą Hucisko zieleń znajduje się w bardzo złym stanie: chorujące i zamierające drzewa, zdewastowane runo parkowe. Ogród wymaga pilnych prac rewaloryzacyjnych.

Skwer na Bastionie św. Elżbiety (Wały Jagiellońskie 5) - wymaga pomysłu na sposób użytkowania i zagospodarowania oraz zabiegów pielęgnacyjnych przy drzewostanie.

Ryc. 70. Zieleniec na Bastionie św. Elżbiety na pocztówce sprzed 1914 roku.

Bastion św. Elżbiety został zbudowany w 1554 roku. Była to murowana z cegły budowla obsypana ziemnymi nasypami, broniąca dostępu do miasta od strony zachodniej. W roku 1895, podczas likwidacji fortyfikacji, usunięto ziemne nasypy, pozostawiając jedynie ceglany blokhauz. Od strony północnej przylegał do niego niewielki niezagospodarowany fragment terenu. W 1914 roku otrzymał on ogrodowy wystrój, który miał pełnić rolę malowniczej oprawy dla ceglanej ruiny, jaką były pozostałości bastionu. W październiku 1914 roku wystawiono tu drewnianą kolumnę tzw. kolumnę wojenną (Kriegssäule)(proj. Hermann Phleps), która miała pomagać z zbiórce funduszy na wojnę oraz przypominać o zwycięstwach niemieckich na początku I wojny światowej. W 1915 roku,

Ryc. 71. Zieleniec na Bastionie św. Elżbiety, stan 1958. Na zdjęciu widać taras po dawnym pomniku wojennym.

w okresie klęsk na froncie, kolumnę zdemontowano. W 1933 roku odsłonięto siedemnastometrowy, zwieńczony niemieckim orłem obelisk - poświęcony niemieckim żołnierzom walczącym podczas I wojny światowej. Po wojnie próbowano pomnik polonizować a ostatecznie w 1957 roku został rozebrany w związku z planami - ostatecznie niezrealizowanymi – postawienia w tym miejscu pomnika ku chwale tych, którzy oddali życie w walce z hitleryzmem. W czasie budowy zachod-

Ryc. 72. Krajowy Pomnik Poległych (Landeskriegerdenkmal) w postaci kolumny zwieńczonej pruskim orłem wzniesiony w 1933 roku na zieleńcu na Bastionie św. Elżbiety, na miejscu wcześniejszej kolumny wojennej (Kriegssäule), ustawionej w 1914 i zdemontowanej w 1918 roku.

niej jezdni Wałów Jagiellońskich odcięto fragment terenu, należący niegdyś do zieleńca. Do dziś niewiele zachowało się z jego dawnego zagospodarowania: ukształtowanie terenu, taras ziemny, fundament po obelisku i kilka drzew: robinii, klonów i lip w bardzo słabej kondycji⁶¹.

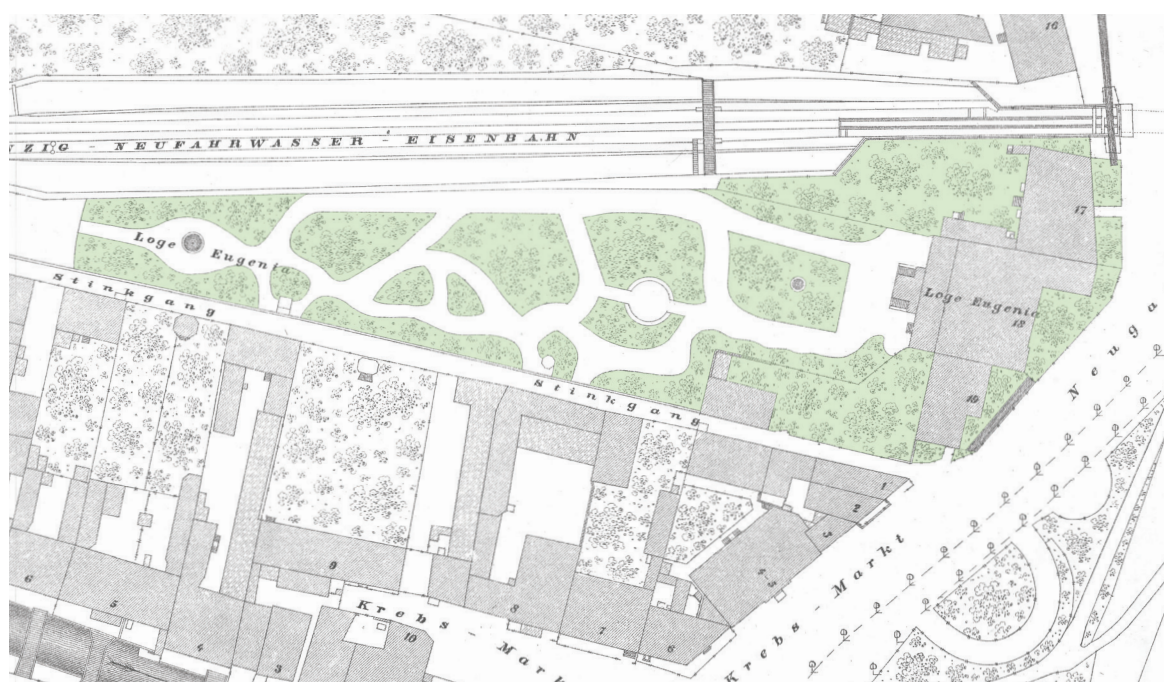

Ryc. 73. Zaniedbana zieleń na Bastionie św. Elżbiety. Widok od strony ulicy Bastion św. Elżbiety 2022.

⁶¹J. Daniluk; *Kolumna Wojenna* z 1915 r.

Ogród Łoży Masońskiej „Eugenia Pod Ukoronowanym Lwem” (przy Neugarten 18) - nie istnieje.

W 1842 roku Łoża „Eugenia” przeniósła swoją siedzibę na ulicę Nowe Ogrody 18. Tak samo jak w poprzedniej siedzibie, przy ulicy Sadowej 1, i tu posiadała duży ogród. Nie wiemy, czy został on założony przez członków łoży, czy tylko przejęty od poprzednich właścicieli. Co ciekawe, w latach (1803-1809) posiadłość pozostawała w rękach masona kupca Carla Gottfrieda Heinrichsdorfa. Tego samego, który po wojnach napoleońskich wziął na siebie koszty związane z odbudową Wielkiej Alei. Prawdopodobnie poza wypoczynkiem ogród służył także do organizacji ceremonii wolnomularskich. W jego tylnej części znajdowała się altana, być może zbudowana właśnie w tym celu, i fontanna. Przez długie lata siedziba łoży służyła gdańskiemu środowisku ogrodniczemu jako miejsce spotkań, pewnie dlatego, że w Gdańsku związki masonerii i osób związanych ze sztuką ogrodową były bardzo silne. Do masonerii należeli: wspomniany już Heinrichsdorf⁶², kolejni inspektorzy ogrodu oliwskiego: Johann Georg Saltzmann, Georg Schondorf i Julius Gottlieb Radike, ogrodnicy: Anton i Franz Rathke, August Lenz, August Wilhelm Bauer, oraz twórca parku miejskiego w Tczewie Willy Muscate⁶³. To w tutejszej siedzibie spotykali się, urządzali wystawy i bale członkowie gdańskiego Towarzystwa Budowy Ogrodów. Na dwóch dziewiętnastowiecznych planach Gdańska widać jeszcze układ przestrzenny tego ogrodu. Niestety czas obszedł się z nim brutalnie. Najpierw odcięto jego kawałek pod linię kolejową do Nowego Portu (1863), następnie zniknęły podczas rozbudowy linii kolejowej do Nowego Portu (1893) i budowie ulicy Hucisko (1900)⁶⁴, po drugiej wojnie światowej budynek łoży został spalony, a niepielęgowany ogród zarósł samosiewem. To co przetrwało, zostało wycięte w związku z budową Nowego Podwala Grodzkiego.

Ryc. 74. Nieistniejący ogród łoży masońskiej „Eugenia” przy ul. Nowe Ogrody 18 na planie Daniela Bushe’go. Po prawej stronie na dole widoczna jest aleja na Targu Rakowym i fragment Małego Błędnika. Lata 60. XIX wieku.

⁶² H. Domańska, *Eugenia pod ukoronowanym lwem*, Gdańsk 2006, s. 52.

⁶³ Wszyscy wymienieni należeli do łoży Eugenia, jedynie Anton i Franz Rathke byli członkami łoży Einigkeit; H. Mahlau, *Geschichte der Loge Eugenia zum Gekrontem Löwen im Or. Danzig, Danzig 1902*; informacje na temat przynależności gdańskich ogrodników do masonerii: M. Gliński.

⁶⁴ H. Mahlau, op. cit., s. 121.

Ryc. 75. Przednia elewacja budynku łoży „Eugenia” przy ulicy Nowe Ogrody 18, po 1883.

Zieleniec Na Placu Hanzy (Hansaplatz) - nie istnieje.

W miejscu ul. Wały Piastowskie oraz budynku Siedziby NSZZ Solidarność (Wały Piastowskie 24). Zieleniec o pow. ok. 1,23 ha powstał w 1898 na terenie splantowanych fortyfikacji miejskich jako jeden z elementów tzw. zielonego pierścienia, wg planu (z 1893) zagospodarowania terenów pofortecznych Hermanna Josefa Stübgena. Układ kompozycyjny placu został podporządkowany

Ryc. 76. Plac Hanzy na Mapie z 1929 roku.

przebiegowi tworzących plac ulic (Hl. Leichnam Wall i Am Jacobstor). Miał on charakter rozległego skweru, otoczonego ulicami i reprezentacyjną zabudową (archiwum, szkoła św. Piotra, dom/willa prezydenta prowincji/nast. rezydencja Prezydenta Senatu II WMG, „Hansa-Sanatorium”, luksusowa łaźnia miejska). Granice zielenca wyznaczały okazałe szpalery wiązów, lip i klonów. Po środku znajdował się duży, piaszczysty, obsadzony kasztanowcami plac, w pobliżu drewniany pawilon (zapewne kiosk z napojami i toaletą). Między ścieżkami urządzono trawniki. Od otaczających go ulic oddzielony był niskim (ok. 80 cm) ogrodzeniem z siatki w metalowych ramach, które przymocowano do słupków z ozdobnymi zwieńczeniami. Znajdowało się tu kilka placów zabaw dla dzieci. Na miejscu zielenca dzisiaj znajduje się ulica Wały Piastowskie oraz budynek siedziby NSZZ Solidarność (ul. Wały Piastowskie 24).

Ryc. 77. Zieleniec na Placu Hanzy. Po prawej budynek gimnazjum i archiwum.

Ryc. 78. Zieleniec na placu Hanzy. W tle budynek I Liceum Ogólnokształcącego, lata 20. XX wieku.

Ogród Pokazowy przed Bramą Wyżynną - nie istnieje.

W 1925 roku pomiędzy Targiem Siennym a ulicą Okopową powstał ogród pokazowy – obiekt specjalnej troski dyrektora Tappa. Teren o powierzchni 2 400 m², otoczony strzyżonym żywopłotem, posiadał wydzielone kwatery, w których eksponowano ciekawe rośliny – co roku inne. Obsadzenie niektórych kwater zmieniano nawet trzy razy w sezonie. Najczęstsze były kompozycje z kwiatów jednorocznych i bylin, wśród których prym wiodły dalie. Obok wybranych okazów widniały specjalne tabliczki z niemieckimi i łacińskimi nazwami gatunków⁶⁵. Ogród pełnił bowiem rolę wystawy ogrodniczej, mającej na celu popularyzację ogrodnictwa, a zwłaszcza nowości w tej dziedzinie, oraz zachęcenie mieszkańców do zakupu i hodowli roślin. W ten sposób Zarząd Ogrodów wspólnie z Towarzystwem Budowy Ogrodów próbował wpływać na poprawę wyglądu miasta.

Skwer obok Muzeum Narodowego - wymaga rewaloryzacji.

Na południe od ogrodu pokazowego, na wolnym terenie pomiędzy torami kolejowymi a gmachem Prezydium Policji, który zgodnie z zaleceniami planu Stübbena był zarezerwowany pod przyszłą zabudowę, utworzono rozległą łąkę – miejsce zabaw okolicznej dzieciarni. Wielkie traw-

⁶⁵ K. Tapp, *Die öffentlichen Park- und Gartenanlagen...*, cz. 1, 1927, s. 48.

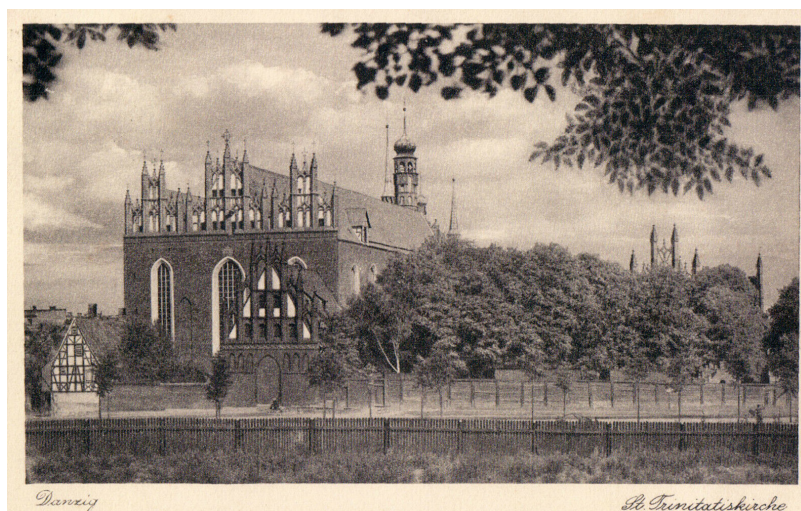

Ryc. 79. Ogród pokazowy przed Brama Wyżynną. W tle promenada w ciągu ulicy Wały Jagiellońskie (Dominikswall).

Ryc. 80. Wejście do ogrodu pokazowego, na pocztówce z lat 20. XX wieku.

Ryc. 81. Ogród pomiędzy dawnym klaszturem franciszkanów a kościołem św. Trójcy. Na pierwszym planie nowo posadzone drzewa przy ulicy Okopowej (Wiebenwall), pocz. XX wieku.

Ryc. 82. Uporządkowany zieleniec pomiędzy ulica Okopową, a kościołem Św. Trójcy, lata 30. XX wieku.

niki poprzecinane gdzieś ścieżkami spacerowymi obsadzono drzewami i krzewami. Dzisiejszą ulicę Okopową obustronnie obsadzono lipami. Po roku 1930 roku, w sąsiedztwie kościoła św. Trójcy i dawnego klasztoru franciszkanów (obecnie gdański oddział Muzeum Narodowego) założono niewielki zieleniec, który oddzielono od ulicy szpalerem robinii i podwyższonym kwietnikiem, od północy zamknięty kamienną modernistyczną fontanną, zaprojektowaną przez architekta Geo Jerckego. Zgodnie z napisem wyrytym na cokole oddano ją do użytku 13 sierpnia 1933

Ryc. 83. Pomnik poległych z 5. pułku grenadierów, koniec lat 30. XX w. Ze zbiorów Krzysztofa Gryndera. Z lewej strony drzewa należące do ogrodu Muzeum Miejskiego, z prawej rząd lip przy ulicy Okopowej (Wiebenwall).

roku. Po wojnie, po usunięciu niemieckich napisów przez pewien czas pomnik służył jako nośnik szyldu Muzeum Narodowego. Obecnie nie ma na nim żadnych napisów. W czasie budowy przejścia podziemnego stan okolicznych drzew bardzo się pogorszył.

Ryc. 84. Zieleniec przed Muzeum Narodowym. Dawny pomnik poległych z 5. pułku grenadierów pozbawiony zarówno napisów przedwojennych jak i powojennych, reklamujących Muzeum Narodowe, stan 2012.

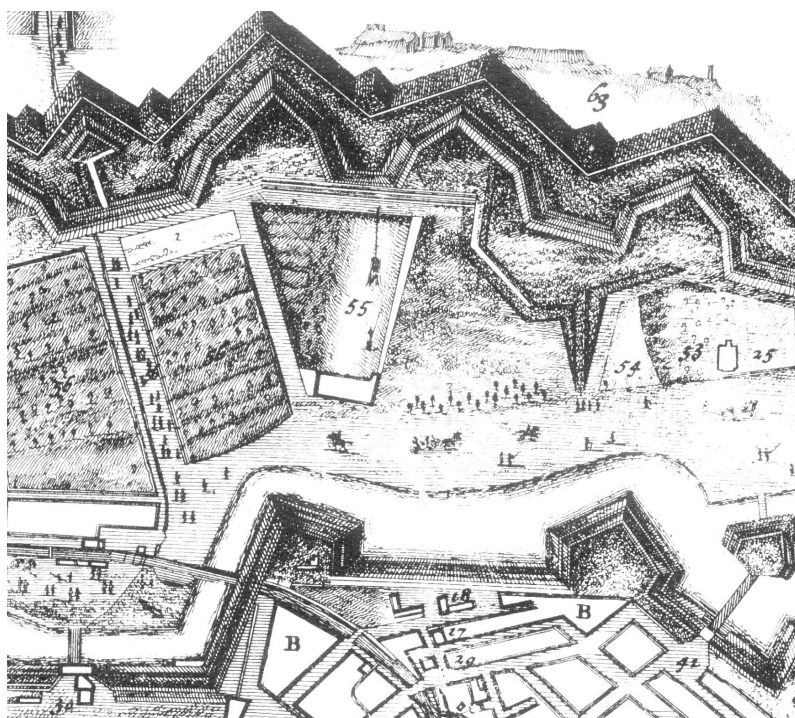

Ryc. 85. Zieleniec przed Muzeum Narodowym. Drzewa schnące w związku z budową przejścia podziemnego do przystanku SKM Gdańsk Śródmieście.

Ogród Strzelecki, ul. 3 Maja 7 - nie istnieje.

Ogród został założony przez Bractwo Strzeleckie św. Jerzego, 4-10 III 1487 budowniczy Dworu Bractwa św. Jerzego Hans Glottau posadził na Grodzisku 18 lip i 14 dębów, pod którymi ustawiono 3 beczki połączone miedzianymi rurami zbierającymi wodę deszczową, służącą do podlewania. Początkowo był to ogród bez ściśle określonego planu, od XVI w. w charakterystycznym, trapezoidalnym kształcie, w prawie nie zmienionej formie funkcjonował do 1945. Służył do ćwiczeń strzeleckich. W ogrodzie znajdowały się 3 tory strzeleckie, a także ogród dla osób kierujących bractwami, z parterami kwiatowymi, bukszpanem i lawendą, co pozwala domyślać się barokowego, geometrycznego założenia. Rosły tam również drzewa owocowe: 3 brzoskwinie, 21 wiśni, 48 niskich i 31 wysokich jabłoni oraz grusze, między nimi krzewy porzeczek. Z przodu ogrodu istniała altana, z widokiem na ulicę Chausse (ul. 3 Maja). W czasie wojen napoleońskich ogród został zniszczony, w 1818 przejęty w użytkowanie przez Bractwo Strzeleckie Fryderyka Wilhelma (Friedrich-Wilhelm Schützenbrüderschaft). Jedną z granic ogrodu graniczyła z Chausse (ul. 3 Maja), od której prowadziły doń 2 wejścia. Za regularnie posadzonymi drzewami znajdowały się zabudo-

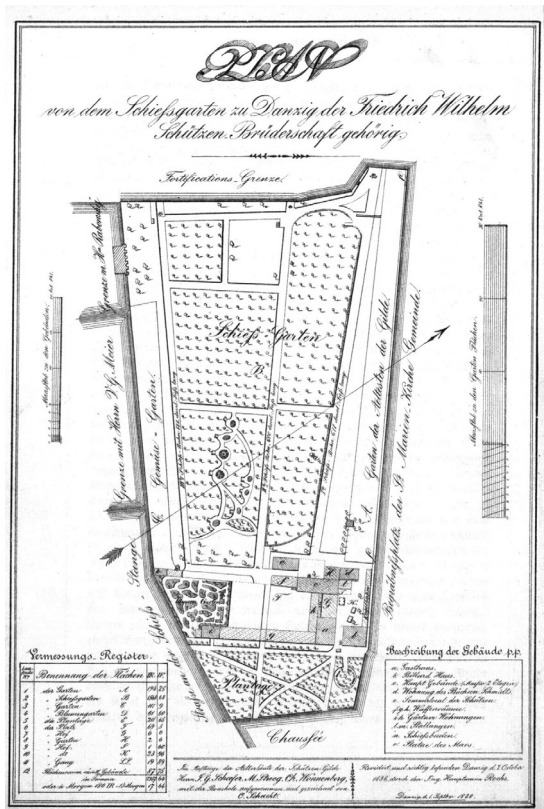
wania m.in.: restauracji, bilardu, kręgielni, składów broni, pomieszczeń gospodarczych tworzących prostokątny dziedziniec. Od południowego zachodu przylegał do niego nieregularnie ukształtowany ogród kwiatowy z wijącymi się ścieżkami (nawiązujących przebiegiem do tych, jakie tworzone w ogrodach swobodnych w stylu angielsko-chińskim). Właściwy Ogród Strzelecki położony był w głębi działki. Składał się 6 kwater. Na 5 rosły regularnie posadzone drzewa, a poprzez jeden z boskietów przechodziła swobodnie poprowadzona ścieżka. Znajdowało się przy niej 8 zbliżonych do okręgu placyków, ozdobionych przypuszczalnie niskimi klombami kwiatowymi. Od półd. do każdego placyku przylegały letnie altanki. Zobowiązano właścicieli do udostępniania ich innym użytkownikom w razie organizowania koncertów i imprez ogrodowych.

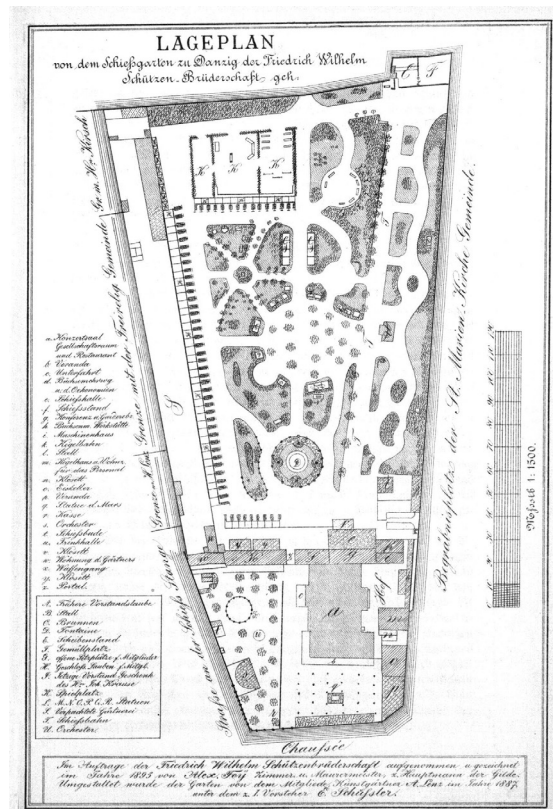
Ryc. 86. Fragment Planu Willera (1687). Na planie widoczny jest Ogród Strzelecki o narysie zbliżonym do trapezu. Po lewej stronie, w części środkowej widać zadrzewienie, a za nim, wzdłuż granicy z ulicą Kurkową, ogrody.

W 1848 roku zapadła decyzja o budowie na terenie ogrodu nowego domu strzeleckiego, który został oddany do użytku 28 VII 1851. Od 1870 w ogrodzie znajdowały się 2 fontanny: na kwietniku i w obrębie dawnego ogrodu kwiatowego oraz po środku okrągłego placu za strzelnicą. Ogród został rozbudowany w 1887. W czasie trwania przebudowy uporządkowano usytuowanie altanek, rozmieszczając je równo w 3 rzędach wzdłuż zewnętrznych ścieżek. Przed wejściami urządzono małe, oddzielone od siebie żywopłotami przedogródki. Realizację projektu powierzono zawodowemu ogrodnikowi Augustowi Lenzowi. Zamiast regularnie obsadzonych boskietów pojawiły się swobodnie poprowadzone ścieżki oraz nieregularne grupy drzew i krzewów. Pozostał tylko 1 tor strzelecki i towarzyszący mu (zachowany obecnie) szpaler formowanych lip. Pozostałe 2 tory zamieniono w ścieżki spacerowe, a tor środkowy w szeroką aleję. W pobliżu Strzelnicy znajdował się okrągły plac z fontanną, na którym corocznie świętowano wybór nowego „króla kurkowego”. Wokół rosły najstarsze lipy (zniszczone w grudniu 1931 podczas wichury). W tylnej części Ogrodu urządzono plac zabaw. Rozbudowa Domu Strzeleckiego doprowadziła do likwidacji przylegających do ul. 3 Maja plantacji. Na ich miejscu, na terenie dawnego ogrodu kwiatowego, urządzono ogród rekreacyjny, przy dobrej pogodzie miejsce codziennych, publicznych koncertów. Postawiono zadaszone podium dla orkiestry oraz kiosk z napojami. Przed

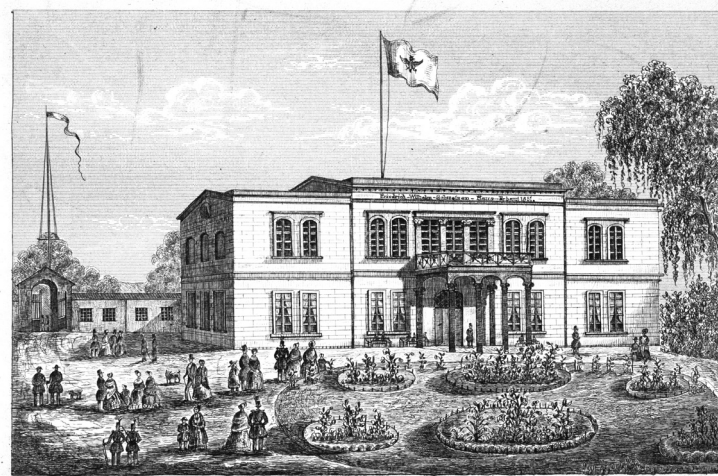

Ryc. 87. Plan Ogrodu Strzeleckiego autorstwa O. Schachta, 1838.

Ryc. 88. Plan Ogrodu Strzeleckiego po przekształceniu w 1887 roku przez Augusta Lenza.

Domem Strzeleckim w 5 rzędach posadzono po 5 drzew - ogródek kawiarniany. Po środku, na małym prostokątnym trawniku umieszczono posąg boga wojny Marsa, sygnowany przez gdańskiego kamieniarza Krzysztofa Strickiego (Stricke), z datą 1749. Wcześniej stał on za zabudowaniami, zwrócony przodem w stronę toru strzelniczego, po wybudowaniu Domu Strzeleckiego (1851) ustawiony został w przedniej części i widoczny był z ulicy. Poza rzeźbą Marsa teren ogrodu zdobiło 7 innych posągów (w tym 5 zamówionych w 1893 figur antycznych bogiń). W 1889, dla upamiętnienia zasług Johanna Krause, ustawiono koryncką kolumnę z poświę-

Friedrich Wilhelm Schützen Haus zu Danzig.

Ryc. 89. Dom Strzelecki po rozbudowie w 1851 roku. Przed budynkiem charakterystyczne dla XIX wieku klomby kwiatowe. Litografia Wernera, 2. połowa XIX wieku.

Ryc. 90. Szpaler lipowy wyznaczający tor strzelecki w dawnym Ogrodzie Strzeleckim, stan 2011.

Ryc. 91. Dawny Ogród Strzelecki. Szpaler lipowy wyznaczający tor strzelecki, stan 2022.

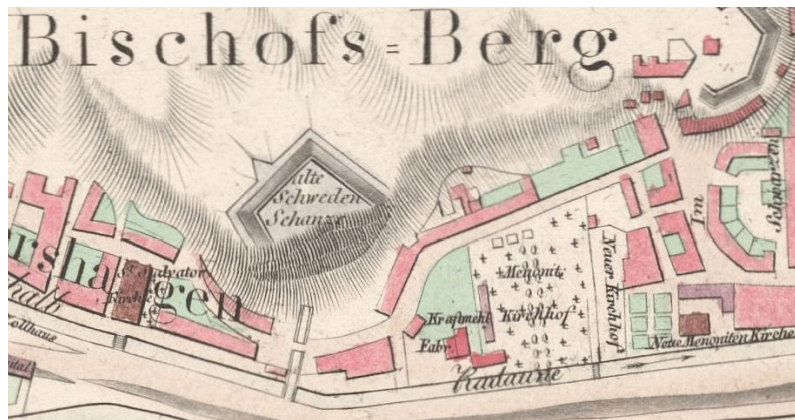
conym mu napisem, z orłem z piaskowca na szczycie (zapewne - jak kamienne kule flankujące wejście do budynku – pochodzące z rozbieranych w tym czasie fortyfikacji miejskich). W 1912 dokonano kolejnej przebudowy Domu Strzeleckiego, nadając elewacji neobarokowy wystrój i przesuwanając ją w stronę obecnej ul. 3 Maja. Posąg Marsa umieszczono na tarasie. W czasie pierwszej wojny światowej budynek pełnił funkcje lazaretu wojskowego, w 1945 wraz z ogrodem służył jako miejsce pobytu ewakuowanych. Spłonął w wyniku ostrzału. Po rozebraniu ruin, teren zaniedbanego ogrodu przeznaczono na potrzeby więzienia i Komendy Milicji Obywatelskiej. Z czasem urządzono także niewielkie targowisko i postawiono barak, służący potrzebom ośrodka dla uzależnionej młodzieży Monar. Obecnie, po przeprowadzeniu badań archeologicznych teren jest przeznaczony pod zabudowę. Do dziś, poza licznym współczesnym samosiewem zachował się szpaler 29 starych lip drobnolistnych wyznaczający jeden z torów strzeleckich.

2.4.3. Zieleń cmentarna

Cmentarze u podnóża Biskupiej Górki⁶⁶ - drzewostan wymaga zabiegów pielęgnacyjnych. Podążając od pozostałości dawnego kościoła Zbawiciela w kierunku Bramy Wyżynnej, z lewej strony mijają się zespół dawnych cmentarzy ewangelickich: Nowego Menonickiego, Św. Jana i Zbawiciela, którego początki sięgają zarazy, która nawiedziła Gdańsk w 1620 roku. Do początku XVIII wieku było to drugie (po obszarze przy Grodzisku) największe miejsce pochówków w Gdańsku. Na przełomie XVIII i XIX wieku było uważane za najpiękniejszą gdańską nekropolię. Prawdopodobnie w I połowie XIX wieku cmentarze obsadzono lipami drobnolistnymi, w układach regularnych (szpalery i aleje). Wiele z tworzących je drzew można podziwiać do dzisiaj.

⁶⁶ za: Joanna Labenz; *Cmentarze na terenie Śródmieścia. Zespół u podnóża Grodziska*, w: *Gedanopedia*, www.gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=CMENARZE_NA_TERENIE_%C5%9AR%C3%93DMIE%C5%9ACIA_ZESP%C3%93%C5%81_U_PODN%C3%93%C5%BBA_GRODZISKA

Ryc. 92. Cmentarze u stóp Biskupiej Górki na planie Gdańska Gersdorfa z 1822 roku.

W 1919 cmentarz został uznany za przepięłniony, ale służył gdańskim kościołom ewangelickim aż do 1945. Po wojnie cmentarze zostały zlikwidowane a na ich terenie w latach 60. XX wieku wybudowano budynek szkoły podstawowej nr 21, co doprowadziło do zatarcia ich zabytkowego układu przestrzennego. Część drzew wycięto. Po usunięciu nagrobków, otoczone monumentalnymi lipami dawne kwatery grzebalne zaczęły służyć młodzieży jako teren sportowo-rekreacyjny.

Ryc. 93. Cmentarze u stóp Biskupiej Górki. Od strony Promenady Południowej dostępne poprzez mostki nad Kanałem Raduni, na Planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku.

Te drzewa, które ocalały w dalszym ciągu są w dość dobrym stanie, chociaż ich stan się pogarsza, na co wskazuje znaczna ilość zasiedlającej je jemioty.

Ryc. 94. Widok na dawny cmentarz Zbawiciela, 2022.

ZACHODNI FRONT ŚRÓDMIEŚCIA

Wytyczne do kształtowania zieleni w kontekście historycznym

GDAŃSK 2023

Ryc. 95. Lipowy szpaler graniczny dawnego cmentarza Zbawiciela, stan 2022.

Cmentarze u podnóża Góry Gradowej⁶⁷

Przy obecnej ulicy 3 Maja, na wschodnich stokach Grodziska począwszy od 2. połowy XIV wieku zaczęto zakładać cmentarze. Od połowy XVIII wieku między Okularami Steinbocka a południowym wjazdem na Grodzisko powstała nekropolia Reich der Todten – Państwo Zmarłych. Od ok. 1818 roku nazwa ta przyłgnęła do niewielkiego cmentarza (Im Reiche der Todten (Państwo Zmarłych). Najwcześniej, po południowej stronie szpitala i kościoła Bożego Ciała powstał cmentarz Bożego Ciała (Heiliger Leichnam-Kirchhof), (obecnie ul. 3 Maja 21). W pierwszej połowie XIX wieku, przy ulicy 3 Maja 13 i 15) założono cmentarze Św. Bartłomieja I i II (St. Bartholomäi-Kirchhof I i II) (1819). W tym samym czasie został założony cmentarz Św. Katarzyny (St. Katharinen-Kirchhof) (ul. 3 Maja 11). Czwartym założonym w tym samym czasie cmentarzem był cmentarz ŚŚ. Piotra i Pawła (St. Petri- und Pauli-Kirchhof) (ul. 3 Maja 10), Wszystkie cztery cmentarze były czynne do 1945 roku, zamknięte w 1946 a pozostałości po nich zostały zlikwidowane w czasie budowy dworca

Ryc. 96. Cmentarze u podnóża Góry Gradowej na Planie Gdańska Gersdorfa z 1822 roku.

⁶⁷ Ibidem.

PKS. W XIX wieku cmentarz Państwo Zmarłych (Im Reiche der Todten) zajmował działkę położoną na zachód od Promenade. Na jej wschodniej granicy znajdowało się wejście główne, do którego od Promenade prowadziły Steinbocksbrill (Okulary Steinbocka). Został zamknięty w latach 1880–1882 w związku z budową koszar dla saperów (Pionierkaserne), następnie Szkoły Wojennej. Graniczący od południa z Ogrodem Strzeleckim Cmentarz Najświętszej Marii Panny (St. Marien-Kirchhof, Neuer-Kirchhof), (ul. 3 Maja 8) został założony w latach 1819–1829. Graniczył od północny z drogą prowadzącą na Grodzisko, przy której w latach 1880–1882 wybudowano koszary dla pionierów (Pionierkaserne, następnie Szkołę Wojenną). Wszystkie cztery cmentarze były czynne do 1945 roku. Zostały zamknięte w 1946 a pozostałości po nich zlikwidowane w czasie budowy dworca PKS. Dzisiaj nie ma po nich śladu. W przeciwieństwie do Cmentarza Najświętszej Marii Panny (St. Marien-Kirchhof, Neuer-Kirchhof), (ul. 3. Maja 8), założonego w latach 1819–1829, który od północny graniczył z drogą prowadzącą na Grodzisko a od południa z Ogrodem Strzeleckim. Tu zachowały się drzewa. Jeden z rosnących jesionów został nawet uznany za pomnik przyrody. Niestety stan pozostałych drzew jest niezadowolający, na co z pewnością miało wpływ to, że przez lata teren tego cmentarza był użytkowany jako parking. Jego układ przestrzenny uległ zatarciu. Cmentarz był czynny do 1945, został zamknięty 8 XII 1956. Wszystkim zakładanym w XIX wieku na tym terenie cmentarzom towarzyszyły drzewa. Najwięcej starych lip, kasztanowców, klonów i jesionów zachowało się w okolicy kościoła Bożego Ciała. Część z nich w 2002 roku została włączona w granice symbolicznego Cmentarza Nieistniejących Cmentarzy.

Ryc. 97. Cmentarz Mariacki przy ulicy 3. Maja ze schnącymi drzewami. Przez ostatnie lata użytkowany był jako parking, stan 2022.

Ryc. 98. Bujnie rosnąca zieleń na terenie dawnych cmentarzy w okolicy Kościoła Bożego Ciała, 2022.

2.5. Ocena stanu zachowania zieleni historycznej

Ogólnie rzecz biorąc stan zachowania zieleni historycznej na omawianym obszarze jest niezadowolający. I to zarówno stopień zachowania układów historycznych jak i stan zdrowotny istniejących jeszcze relikwów dawnych założeń. Po wschodniej stronie, na terenie dawnych fortyfikacji wewnętrznych, wzdłuż ciągu ulic Podwałe Grodzkie, Wały Jagiellońskie i Okopowa większość drzew przyulicznych nie przetrwała ostrzału i pożarów Gdańska w marcu 1945 roku a te, które ocalały, albo obumarły albo zostały wycięte, ponieważ kolidowały z rozbudową układu komunikacyjnego. Pomysł z 1945 roku, wyznaczenia nowej osi kompozycyjnej „na stocznie”, skazał na całkowitą zagładę zieleniec na Placu Hanzy. Natomiast wprowadzenie drugiej jezdni Wałów Jagiellońskich doprowadziło do likwidacji pozostałości promenady spacerowej biegnącej środkiem ulicy, trójkątnego skweru przed budynkiem Nowego Ratusza i zmniejszenia zieleńca na

Bastionie św. Elżbiety. Z kolei rozbudowa węzła Hucisko doprowadziła do okrojenia terenu Małego Błędnika. Miejsce zajmowane kiedyś przez drzewa, zostało zajęte przez komunikację. Nie zachowało się zadrzewienie Targu Siennego, ogrodu pokazowego przy Bramie Wyżynnej i terenów rezerwowanych pod dalszą zabudowę na zachód od ulicy Okopowej. Podczas prac przy budowie przystanku kolejowego i prowadzącego do niego przejścia podziemnego bardzo pogorszył się stan szpalery robinii przed Muzeum Narodowym (prawdopodobnie na skutek obniżenia poziomu wody gruntowej, na które stare drzewa są bardzo wrażliwe).

Więcej drzew, i w lepszym stanie, zachowało się po stronie zachodniej. Choć i tu zniszczeniu uległ dawny Ogród Strzelecki, po którym pozostał jedynie charakterystyczny narys, ukształtowanie terenu oraz rząd kilkudziesięciu lip drobnolistnych, wyznaczający niegdyś kierunek toru strzeleckiego. Nie istnieje Błędnik i Ogród łoża masońskiej „Eugenia” oraz zagospodarowanie terenu rekreacyjnego na stokach Grodziska, służącego niegdyś adeptom Szkoły Wojennej. Za to na południowym odcinku dawnej Promenady Południowej zachowały się pozostałości alei lipowej wprowadzającej do miasta. Dziś, po odcięciu jej od Targu Siennego funkcjonuje jedynie jako ciąg pieszy. Na środku nowego odcinka ul. 3. Maja przed Forum Gdańsk zachowały się relikty jednego z ogrodów należących niegdyś do posesji przy ulicy Nowe Ogrody. Są to dwa pomniki przyrody, cis pospolity i lipa drobnolistna, oraz znacznie młodsze śliwy a po przeciwnej stronie ulicy, na dzikim parkingu Urzędu Miejskiego, grupa okazałych lip drobnolistnych. W dość dobrym stanie znajdują się lipy drobnolistne rosnące na dawnych cmentarzach u podnóża Biskupiej Górki. Zachowały się szpalery graniczne i, częściowo, alejowe obsadzenia wewnętrzne, w tym szpalery wyznaczające kwatery cmentarne. Część drzew została wycięta w związku z budową szkoły podstawowej. Podobnie w dobrej kondycji jest szpaler lip podkreślający wschodnią elewację domu modlitwy Menonitów. W dobrym stanie, zachowała się także, i to prawie na całej długości, aleja lipowa przy Promenadzie Północnej (ul. 3. Maja).

Na omawianym obszarze znajduje się 16 pomników przyrody. Są to: 3 jesiony wyniosłe (*Fraxinus Excelsior*), 1 cis pospolity (*Taxus baccata*), 1 lipa drobnolistna (*Tilia cordata*), 1 grab pospolity (*Carpinus betulus*), 1 dąb szypułkowy (*Quercus robur*), 4 kasztanowce zwyczajne (*Aesculus hippocastanum*), 1 topola czarna (*Populus nigra*), 2 klony jawory (*Acer pseudoplatanus*), 1 buk czerwolistny (*Fagus 'Atropunicea'*) i 1 miłorząb dwuklapowy (*Ginkgo Biloba*). Aż 10 pomników przyrody rośnie na terenie Parku Kulturowego Fortyfikacji Miejskich „Grodzisko”, w okolicy Bastionu Kessela i wysokiego czoła kurkowego. Wiek tych drzew oceniany jest na ok. 140 lat.

Wykaz pomników przyrody⁶⁸

Położenie pomników przyrody znajduje się na mapie: www.gdansk.pl/akcja/pdf/20131150106/mapa-pogladowa-lokalizacji-pomnikow-przyrody-na-terenie-gdanska-cz-1

	Położenie	Gatunek	Obwód pnia /cm./	Wysokość /m/	Data wpisu	Nr rejestru
1.	ul. Targ Rakowy, na zapleczu budynku Poczty Polskiej, przy zboczu torowiska kolejowego	jesion wyniosły	315	25	1990	749
2.	ul. 3. Maja, przy torowisku tramwajowym, naprzeciwko ul. Rogaczewskiego,	cis pospolity				122
3.	Targ Sienny, przy kanale Raduni, przy szafie elektrycznej	kasztanowiec zwyczajny	360	20	1990	750
4.	ul. 3 Maja, przy torowisku tramwajowym, naprzeciwko ul. Rogaczewskiego,	lipa drobnolistna	320	30	1992	827
5.	na skwerze Harcerzy Polskich	miłorząb dwuklapowy	200	20	1993	874
6.	ul. 3 Maja, parking przy urzędzie Pracy	jesion wyniosły	348	27	1998	1049
7.	Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”, na wysokości ul. Płowce	dąb szypułkowy	325	22	2007	1953
8.	Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich ul. gen. H. Dąbrowskiego	grab pospolity	190	17	2007	1954
9.	Park Kulturowy Fortyfikacji pomiędzy ul. Gradowa i 3 Maja, użytek ekologiczny	jesion wyniosły	350	22	2007	1955
10.	Park Kulturowy Fortyfikacji pomiędzy ul. Gradowa i 3 Maja, użytek ekologiczny	kasztanowiec zwyczajny	320	23	2007	1956
11.	Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”, ul. gen. H. Dąbrowskiego	kasztanowiec zwyczajny	305	23	2007	1957
12.	Park Kulturowy Fortyfikacji przy placu zabaw, od strony ul. gen. H. Dąbrowskiego	kasztanowiec zwyczajny	270	21	2007	1959
13.	Park Kulturowy Fortyfikacji przy placu zabaw, od strony ul. gen. H. Dąbrowskiego	topola czarna				413
14.	Park Kulturowy Fortyfikacji od strony ul. gen. H. Dąbrowskiego	kasztanowiec zwyczajny	288	21	2007	1958
15.	Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich, przy ul. Powstańców Warszawskich	klon jawor	255	21	2007	1960

⁶⁸ za: < <https://www.gdansk.pl/zielony-gdansk/pomniki-przyrody,a.28095> > dostęp 16.10.2022.

16.	Park Kulturowy Fortyfikacji przy ul. Powstańców Warszawskich	klon jawor	245	20	2007	1961
17.	skarpa przy Kanale Raduni, obok Zboru Kościoła Zielonoświątkowego, ul. Mennonitów 2a	buk zwyczajny odm. czerwolistna	347	18	2018	164

2.6. Typy funkcjonalne i układy przestrzenne

Na opracowywanym terenie występują cztery typy funkcjonalne roślinności: zieleń przyuliczna, zieleń parkowa, zieleń cmentarna oraz samosiew.

Zieleń przyuliczna

Od początku XIX wieku ulice w Gdańsku były obsadzone drzewami. Początkowo sadzono aleje przy drogach prowadzących do miasta. Już w drugiej połowie osiemnastego wieku powstała Wielka Aleja, łącząca Gdańsk z Wrzeszczem i aleja Schopenhauerów, prowadząca z Orunii do Bramy Nizinnej. Po zakończeniu wojen napoleońskich obsadzono lipami drogę prowadzącą od Bramy Oruńskiej do ogrodu Schachnasjahna na Zaroślaku, później Promenadę Południową, Targ Sienny i Targ Rakowy oraz Promenadę Północną. Jej aleja lipowa, prowadząca wzdłuż fosy miejskiej, widoczna jest na wielu rycinach widoczną już na rycinach, także z początku XIX wieku. Drzewa i krzewy rosnące przy ulicach zachowały się najslabiej, ponieważ są najbardziej narażone na niekorzystne warunki miejskie. Trudną sytuację mają też drzewa tam, gdzie w ostatnim czasie prowadzono roboty budowlane, na skutek których doszło do czasowego obniżenia poziomu wody gruntowej. Bardzo wyraźnie ten negatywny wpływ jest widoczny na ulicy Podwale Grodzkie, gdzie rząd lip rosnących od strony kolei powoli zamiera. Na niewielką liczbę zachowanych obsadzeń przyulicznych miały także olbrzymi wpływ zachodzące na przestrzeni lat zmiany w układzie przestrzennym i transportowym miasta. Poszerzane układy drogowe doprowadziły do wyparcia drzew z ulic. Z tych powodów, liczne niegdyś nasadzenia przyuliczne, pochodzące z okresu zagospodarowywania terenów pofortyfikacyjnych zachowały się w znikomej liczbie i bardzo złej kondycji.

Zieleń parkowa

Zieleń parkowa, niegdyś bardzo liczna, obecnie jest reprezentowana przez Skwer im. Polskich harcerzy w Wolnym Mieście Gdańsku (dawniej Mały Błędnik), Skwer im. Czesława Niemena, niewielki skwer przy Muzeum Narodowym oraz Park Fortyfikacji Miejskich „Grodzisko” na Górze Gradowej. Z zieleni dawnego Ogrodu Strzeleckiego, którego teren przygotowywany jest pod zabudowę zachował się jedynie okazały szpaler lipowy.

Zieleń cmentarna

Zieleń cmentarna to regularny układ alej i szpalerów dawnego cmentarza Zbawiciela na Zaroślaku. Pozostałości regularnego układu lip przy południowej elewacji kościoła Bożego Ciała (częściowo na terenie Cmentarza Nieistniejących Cmentarzy). Nieregularne układy drzew i krzewów, z dużą liczbą samosiewu, na dawnych cmentarzach po wschodniej stronie Grodziska wraz z dawnym cmentarzem Mariackim.

Samosiew

Samosiew występuje głównie na terenie dawnego Ogrodu Strzeleckiego, stokach Góry Gradowej i pomiędzy aleją lip na ul. 3. Maja i terenami kolejowymi.

2.7. Kompozycja (obsadzenia alejowe, szpalery, układy swobodne)

W Gdańsku występują dwa rodzaje kompozycji: geometryczna i swobodna. Tę pierwszą grupę reprezentują regularnie prowadzone rzędy drzew: wzdłuż ulic, na placach i jako obramowania zieleńców i cmentarzy. Najczęściej były to obsadzenia jednogatunkowe. Dopiero współcześnie pojawiły się obsadzenia wielogatunkowe np. na nowym północnym odcinku ulicy 3. Maja (dęby kolumnowe i klony kuliste) oraz na południowym, pomiędzy Urzędem Miejskim a ulicą Rogaczewskiego (klony). W XVIII wieku na gdańskich ulicach było niewiele drzew sadzonych w regularnych rzędach. Jednym z wyjątków była ulica Długa, którą pod koniec XVIII wieku zdobiły dwa rzędy lip. Rosły też kasztanowce⁶⁹. Za to szpalery drzew, prawdopodobnie lip, rosły po wewnętrznej i zewnętrznej stronie umocnień. W XVIII wieku miejsce posadzenia drzewa często wiązało się z wyróżnieniem i podkreśleniem wejścia do budynku. Zazwyczaj dwa drzewa, najczęściej lipy lub kasztanowce, sadzono symetrycznie po jego obu stronach. Poza funkcją estetyczną i reprezentacyjną tak posadzone drzewa miały także znaczenie informacyjne. Wskazując wejście, stawały się one swoistą wizytówką właściciela, zaproszeniem dla odwiedzających. Często też sadzono w ten sposób drzewa aby upamiętnić narodziny dziecka, co było ważną informacją dla społeczności miejskiej, która w ten sposób dowiadywała się o szczęściu, jakie spotkało mieszkającą w domu rodzinę. Na przykład w latach 1726 i 1728 z okazji narodzin synów posadził dwie lipy przed swoim domem na ulicy Świętego Ducha ojciec gdańskiego rysownika Daniela Chodowieckiego⁷⁰.

W większej liczbie regularne obsadzenia przyuliczne pojawiły się w Gdańsku później, w XIX wieku. Początkowo wyznaczały one drogi prowadzące do miasta od południa i północy. W latach 40. XIX wieku drzewa stanowiły już częsty obraz wielu gdańskich ulic. Według słów Zernecke'go były pomiędzy nimi stare, wysokie kasztanowce i lipy, chroniące przed promieniami słonecznymi, a przy Wielkim Młynie „niezwykłej piękności” jesion⁷¹. W drugiej połowie wieku drzewa pojawiły się także na niektórych placach – Targu Maślanym, placu Wałowym, Targu Węglowym. Najczęściej sadzono je po jednej albo po obu stronach ulicy. Czasem były to nawet trzy rzędy drzew, np. na Promenadzie Północnej na wysokości cmentarzy a na Promenadzie Południowej pomiędzy ulicą Rogaczewskiego a Targiem Siennym. Nasadzenia tego typu spotykamy także na Nowych Ogrodach. Spotyka się również obsadzenia szpalerowe towarzyszące znacznie większym budynkom, np. szpaler lip przed domem modlitw menonitów czy robinii przed dawnym Gimnazjum Polskim na ul. Augustyńskiego. Regularne dwustronne obsadzenie lipami pojawia się na Targu Rakowym, na Południowej i Północnej Promenadzie, na terenie splantowanych fortyfikacji np. w ciągu ulic Podwale Grodzkie (z przerwą na plac przed dworcem) Wały Jagiellońskie i Okopowa. Aleję lip posadzono po zachodniej stronie Targu Węglowego, w późniejszym czasie dodano jeszcze jeden szpaler po przeciwnej stronie placu.

W latach 70. XIX wieku przeprowadzono szeroko zakrojone reformy municypalne: rozpoczęto brukować ulice i układać kamienne chodniki oraz sadzić drzewa wzdłuż głównych ulic (1870 – 1879). Początkowo drzewa przyuliczne sadzono do gruntu, w pobliżu rynsztoka, a od 2. połowy XIX wieku w wąskich pasach (szer. ok. 1 m) pomiędzy chodnikiem a jezdnią. Czasem ochraniano je metalową konstrukcją. Cechą charakterystyczną gdańskich kompozycji zieleni było ramowanie ich żywopłotami (najczęściej grab lub liguster), np. Park na Grodzisku czy Ogród pokazowy przy Bramie Wyżynnej, oraz obsadzanie ich granic szpalerami drzew, np. nieistniejącego

⁶⁹ W. Wolski, *Pamiętnik 1806–1810*; cyt. za: I. Fabiani-Madeyska, op. cit., s. 38.

⁷⁰ Daniela Chodowieckiego *dziennik podróży do Gdańska z 1773 roku*, oprac. M. Paszylka, Gdańsk 2002, s. 102.

⁷¹ W. F. Zernecke, *Neuster Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend. Nebst einem Anhang: Drei Tage in und bei Danzig, Danzig 1843*, s. 33.

trójkątnego zieleńca przed Nowym Ratuszem i Placu Hanzy. Kompozycje swobodne można znaleźć na Małym Błędniku, Skwerze im. Niemena, Parku na Górze Gradowej czy Biskupiej Górze ale i one częściowo były geometryzowane np. wprowadzeniem regularnych kwietników na Małym Błędniku, geometrycznym rysunkiem kwietników na obecnym Skwerze im. Niemena czy wejściowej partii (od Nowych Ogrodów) do Parku na Grodzisku.

2.8. Typowe dla Gdańska gatunki roślin

Tradycyjnie sadzono w Gdańsku lipy drobnolistne i lipy holenderskie, dęby szypułkowe i kasztanowce białe. W pierwszej połowie XIX wieku doszły do tego topole i, szczególnie lubiane, szybkorosnące topole włoskie. Na fortyfikacjach sadzono głogi. Na przełomie XIX i XX wieku nadal sadzono lipy drobnolistne i holenderskie (ulice, które po splantowaniu wałów i zasypaniu fos powstały na terenie zdemilitaryzowanym), rzadziej lipy innych odmian oraz kasztanowce białe i czerwone, klony różnych odmian, robinie, topole włoskie, wiązy szypułkowe i dęby, najczęściej szypułkowe, ale także czerwone oraz jarząby szwedzkie i leszczyny tureckie. W miejscach bardzo eksponowanych pojawiły się buki odmiany czerwonolistnej oraz zwisłej oraz platany klonolistne (Mały Błędnik i obustronnie ulica Hucisko) i miłorzęby japońskie (Mały Błędnik). Dyrektor gdańskiego Zarządu ogrodów opowiadał się za sadzeniem przy ulicach drzew form kulistych i kolumnowych. W latach 30. XX wieku na gdańskich ulicach pojawiały się także drzewa obcego pochodzenia. Niestety uwagi Konrada Lakowitza⁷² odnośnie ich lokalizacji są dość ogólne. Według niego miłorząb rósł na an Danziger Promenade. Wydaje się, że chodzi tu o miłorząb rosnący do dziś na terenie Małego Błędnika. Potężny cis rósł w ogrodzie dawnej kliniki przy ulicy Sandgrube 38/40. We Wrzeszczu sadzono leszczyny tureckie, których sadzonki były dostępne w szkółce drzew w Pruszczu Gdańskim. Dęby, różnych odmian sadzono w parkach: w Parku Steffensów, na założeniu promenadowym na Hucisku (in den Promenadenanlagen am Strassenzug Silberhütte). Morwa biała *Morus alba* rosła przy płocie na terenie obecnego Skweru im. Czesława Niemena. Do zimowych miesięcy 1929 roku krótka ulica Hucisko była obsadzona platanami. Niestety silny mróz unicestwił tę aleję. W latach 30. wielu miejscach wzdłuż ulic sadzone były jarząby szwedzkie. Na Targu Maślanym, placu Hanzy, w pobliżu cmentarza Św. Trójcy, w parku Steffensów oraz przy ulicy Schwarzes Meer biegnącej ku Promenadzie Południowej rosły, uważane dziś za gatunek inwazyjny, bożodrzewy gruczołowate.

---

⁷² K. Lakowitz; *Seltene Bäume in und um Danzig, Danzig 1934.*

3

Zasady dotyczące sposobów poprawnego kształtowania zieleni miejskiej na opracowywanym obszarze

---

3.1. Uwarunkowania życia drzew w miastach w obliczu zmian klimatycznych

Drzewa w miastach żyją coraz krócej, średnio 20-40 lat. Zmiany klimatu oddziałują i będą oddziaływać na fizyczne i biologiczne składniki ekosystemów, takie jak: woda, gleba, powietrze i różnorodność biologiczna. Rośliny rodzime są i będą poddawane coraz większemu stresowi ze strony środowiska z powodu niedostatku wody, zasolenia gleby, wydłużania sezonu wegetacyjnego (ok. 0,8 dnia rocznie) i skracanie okresu spoczynku. Za kilka lat może się okazać, że będzie on dla roślin za krótki aby mogły się zregenerować i prawidłowo rozwijać w kolejnym roku. Już w tej chwili rośliny stają się bardziej wrażliwe na działanie szkodników i chorób. W przyszłości wysokie temperatury zimą i wiosną wydłużą okres wegetacji roślin i zmienią ich cykle wzrostu, jeszcze bardziej zmniejszając odporność na szkodniki owadzie i grzyby. Będą one bowiem w stanie przeżyć okres zimowy i ze zdwojoną siłą zaatakować w następnym sezonie wegetacyjnym. Ciepłe zimy będą sprzyjać przetrwaniu mszyc oraz ułatwiać rozprzestrzenianie się wirusów w okresie letnim i, rok do roku, powodować coraz większe szkody. Ponadto można się spodziewać migracji gatunków, napływu obcych, w tym inwazyjnych, oraz wycofywania się rodzimych gatunków, nie przystosowanych do wysokich temperatur i suszy latem. Jednym słowem, zmiany klimatu przyczynią się do osłabienia tradycyjnych rodzimych gatunków drzew, które będą bardziej podatne na różnego rodzaju choroby i uszkodzenia związane z silnym wiatrem. Z tego powodu trzeba będzie dokonać przebudowy gatunkowej drzewostanu na terenie miast, ponieważ tam to zjawisko już jest widoczne. Poszukując gatunków, które będą dobrze rosły w mieście należy kierować się ich odpornością na suszę, podwyższone zasolenie i inne zanieczyszczenia⁷³. Przykładem gatunków, do niedawna typowych dla miast, które coraz trudniej znoszą pogarszające się warunki - chorują, mają zahamowany wzrost lub powoli usychają są: lipy drobnolistne (*Tilia cordata*), klony (*Acer platanoides* i *pseudoplatanus*), kasztanowce (*Aesculus Hippocastanum*), a nawet jarząbki szwedzkie (*Sorbus*) i inne. Z tego powodu ich sadzenie w mieście będzie musiało ulec znacznym ograniczeniom. Nie będzie możliwe sadzenie tradycyjnych gatunków drzew, takich jak te znane z gdańskich ulic. Trzeba będzie poszukiwać nowych gatunków, które będą lepiej dostosowane do nowych warunków klimatycznych. W innych miastach działania takie już są podejmowane. Na przykład, na terenie Krakowa wprowadzane są gatunki bardziej odporne na zmiany klimatu.

⁷³ Drzewa w obliczu zmian klimatycznych, w: <https://zsm.krakow.pl/aktualnosci/717-drzewo-przyszlosc-miast.html>

3.2. Czynniki ograniczające rozwój drzew miejskich

1. Przesuszenie powietrza i gleby.
2. Głębokie zaleganie wód gruntowych, z których drzewa nie są w stanie korzystać.
3. Zasolenie gleby związane z zimowym odladzaniem jezdni.
4. Ograniczenie przestrzeni rozwoju korzeni.
5. Zła struktura gleby wynikająca ze zniszczenia i przemieszania warstw glebowych w trakcie budowy dróg i ich ubicia.
6. Brak mikroorganizmów symbiotycznych, w tym mikoryzowych, ułatwiających pobieranie składników pokarmowych przez drzewa.
7. Zanieczyszczenie powietrza pyłami i toksycznymi gazami, zaburzające fotosyntezę.
8. Ograniczenie w dostępie do światła.
9. Duża amplituda temperatur przegrzanie w czasie letnich upałów i przemarzanie zimą (rany oparzeniowe i pęknięcia mrozowe).
10. Pogorszeniu stanu ogólnego drzew sprzyja nasileniu występowania chorób i szkodników.

3.3. Przykładowe doборы drzew i krzewów bardziej odpornych na zmiany klimatu i trudne warunki miejskie sporządzone dla Krakowa i Warszawy

Od dłuższego czasu w wielu miejscach prowadzone są badania nad możliwością wprowadzenia do miast gatunków drzew i krzewów bardziej odpornych na zmiany klimatyczne od dotąd stosowanych. Wyniki tych badań uwzględniane są w standardach utrzymania zieleni. Na przykład w Krakowie poleca się:⁷⁴

Do obsadzenia szerokich ulic: klon zwyczajny (*Acer platanoides*), kasztanowiec czerwony (*Aesculus x carnea*), dąb czerwony (*Quercus rubra*); lipa drobnolistna, krymska i srebrzysta (*Tilia cordata*, *Tilia euchlora*, *Tilia tomentosa*), platan klonolistny (*Platanus acerifolia*) i inne;

Do obsadzenia ulic węższych: klon polny (*Acer campestre*), klon czerwony (*Acer rubrum*), wiśnia piłkowana (*Prunus serrulata 'Kanzan'*) i inne gatunki, różne gatunki głogów (*Crataegus pedicellata*, *Crataegus monogyna 'Stricte'*), kulista odmiana jesionu wyniosłego i robinii białej (*Fraxinus Excelsior 'Nana'*, *Robinia pseudoacacia 'Umbraculifera'*), odmiany podstawowych gatunków jarzębu (*Sorbus aria*, *Sorbus aucuparia*, *Sorbus intermedia*) itp.

Krzewy na szpalery, żywopłoty, jako zieleń okrywowa sadzona w grupach wzdłuż ulic: odmiany róży pomarszczonej (*Rosa rugosa*) i róży rdzawej (*Rosa rubiginosa*), tawuły japońskie (*Spiraea japonica*) i tawuła van Houttea (*Spirea x vanhouttei*), ligustr pospolity (*Ligustrum vulgare*), berberysy (*Berberis sp.*), pęcherznica kalinolistna (*Physocarpus opulifolius*), ponadto różne gatunki śnieguliczki (*Symphoricarpos sp.*), głogów (*Crataegus sp.*), forsycji (*Forsythia sp.*), irgi (*Cotoneaster sp.*) itp.

W Krakowie wprowadza się też gatunki bardziej odporne na zmiany klimatu:

- *Acer campestre* – klon polny odm. 'Nanum'
- *Acer campestre* – klon polny odm. 'Elsrijk'
- *Corylus colurna* – leszczyna turecka
- *Crataegus x media* – głóg pośredni odm. 'Paul's Scarlet' (odm. podobna 'Rosea Plena')
- *Crataegus monogyna* – głóg jednoszyjkowy odm. 'Stricta'
- *Crataegus prunifolia* – głóg śliwolistny odm. 'Splendens'

⁷⁴ Ibidem.

- *Fraxinus pennsylvanica* – jesion pensylwański
- *Fraxinus pennsylvanica* – jesion pensylwański odm. 'Crispa'
- *Ginkgo biloba* – miłorząb dwuklapowy odm. 'Fastigiata'
- *Ginkgo biloba* – miłorząb dwuklapowy odm. 'Princeton Sentry'
- *Ginkgo biloba* – miłorząb dwuklapowy odmiana 'Tremonia'
- *Gleditsia triacanthos f. inermis* – gledycia trójcieniowa forma bezcierniowa i odm. 'Skyline'
- *Platanus ×hispanica* – platan klonolistny
- *Prunus ×eminens* – wiśnia osobliwa odm. 'Umbraculifera'
- *Pyrus calleryana* – grusza drobnoowocowa odm. 'Chanticleer'
- *Quercus palustris* – dąb błotny zalecana odm. 'Green Dwarf'
- *Quercus rubra* – dąb czerwony
- *Robinia pseudoacacia* – robinia biała
- *Robinia pseudoacacia* – robinia biała odm. 'Bessoniana'
- *Robinia pseudoacacia* – robinia biała odm. 'Umbraculifera'
- *Sorbus intermedia* – jarząb szwedzki oraz odm. 'Brouwers'
- *Sorbus x thuringiaca* – jarząb turyngski odm. 'Fastigiata'

Przykładowe doборы drzew i krzewów do warunków przyulicznych dla Warszawy⁷⁵:

W Warszawie w 2006 roku Jacek Borowski i Piotr Latocha sporządzili listę roślin odpornych na warunki miejskie. Co prawda, została ona opracowana dla Warszawy i miast centralnej Polski, ale i w Gdańsku, ponieważ panują tu nieco lepsze warunki wegetacji, można się nim posłużyć. Gdańsk jest bowiem położony w łagodniejszej strefie klimatycznej, określanej jako 7A (temperatury min. od -17,7 do -15), natomiast Warszawa w mniej przyjaznej roślinom strefie 6 B, (temperatury min. od -20,5 do -17,2). Także sezon wegetacyjny w Gdańsku trwa dłużej, średnio około 185 dni, w Warszawie zaś tylko 176 dni⁷⁶. Zaproponowany przez autorów dobór jest próbą stworzenia zestawu roślin drzewiastych, które mogą rosnąć w warunkach ulicznych miasta. Autorzy zwracają jednak uwagę, że: „W żadnym przypadku nie można jednak zapominać, że najistotniejsza dla rozwoju roślin miejskich jest jakość środowiska. Jeśli nie uda się zmienić warunków ich wzrostu, głównie poprzez poprawę stosunków wodnych (w tym retencję wody opadowej) i ograniczenie zasolenia gleb, to dalsze poszukiwanie roślin tolerancyjnych może okazać się bezcelowe. Jeśli doprowadzimy do przekroczenia progu czynników niesprzyjających roślinom, możemy już nie znaleźć drzew i krzewów zdolnych do wzrostu w tak trudnych warunkach”⁷⁷.

Gatunki i odmiany krzewów polecane do sadzenia przy warszawskich ulicach w trudnych warunkach siedliskowych, bezpośrednio przy ulicach o dużym natężeniu ruchu kołowego:⁷⁸

- *Acer campestre* i *A. campestre* 'Nanum'
- *Corylus colurna* - może być niszczone ze względu na owoce wolny wzrost
- *Crataegus prunifolia* 'Splendens' - pojemniki, formy pienne, początkowo wolny wzrost
- *Fraxinus pennsylvanica* 'Crispa'
- *Ginkgo biloba* 'Fastigiata' i 'Princeton Sentry'
- *Gleditsia triacanthos f. inermis* i 'Skyline' - forma i odmiana bezcierniowa, szeroki system korzeniowy

⁷⁵ Za: J. Borowski i P. Latocha, *Dobór drzew i krzewów do warunków przyulicznych Warszawy i miast centralnej Polski*, w: *Rocznik dendrologiczny* Vol. 54-2006, s. 83-93.

⁷⁶ Za: <https://pl.weatherspark.com/y/84138/%C5%9Arednie-warunki-pogodowe-w:-Gda%C5%84sk-Polska-w-ci%C4%85gu-roku>

⁷⁷ Jacek Borowski i Piotr Latocha, *Dobór...*, op. cit, s. 93.

⁷⁸ Ibidem, s. 87.

- *Platanus ×hispanica* i *P. ×hispanica* 'Pyramidalis' - wymaga dużo przestrzeni.
- *Prunus ×eminens* 'Umbraculifera' - pojemniki, wąskie ulice, pasaże
- *Pyrus calleryana* 'Chanticleer'
- *Quercus rubra* - jesienią opadają duże liście, nie znosi ubitej gleby
- *Robinia pseudoacacia* 'Umbraculifera', 'Pyramidalis' i 'Monophylla' - 'Umbraculifera' - pojemniki, prawie nie kwitnie; 'Monophylla' - bezcierniowa, wrażliwa na wiatr, odrosty korzeniowe
- *Sorbus intermedia* i *S. intermedia* 'Brouwers'

Gatunki i odmiany drzew do sadzenia przy ulicach o mniejszym natężeniu ruchu, bądź przy ulicach ruchliwych ale w większej odległości od jezdni:⁷⁹

- *Acer platanoides* 'Globosum' i 'Columnare' - niewystarczająca tolerancja na zasolenie
- *Ailanthus altissima* - częste odrosty korzeniowe; kruche gałęzie; wyprowadzić koronę przewodnikową
- *Catalpa bignonioides* 'Nana' - pojemniki, miejsca ciepłe, zaciszne
- *Fraxinus excelsior* 'Nana' - małe przyrosty, nie znosi ubitej gleby
- *Populus simonii* 'Fastigiata' - kruche gałęzie, zdarza się posusz w koronie
- *Populus tremula* 'Erecta' - bardzo wąska korona
- *Sorbus aria* i *S. aria* 'Magnifica' - *Sorbus aria* – tylko formy pienne
- *Sorbus thuringiaca* 'Fastigiata' - miejsca osłonięte, tylko formy pienne
- *Tilia ×europaea* 'Pallida' - wrażliwa na zasolenie
- *Tilia tomentosa* i *T. tomentosa* 'Varsaviensis' - wrażliwa na zasolenie

Gatunki i odmiany krzewów do sadzenia przy ulicach w trudnych warunkach siedliskowych:⁸⁰

- *Amelanchier* sp.
- *Amorpha fruticosa*
- *Berberis koreana*
- *Berberis ×ottawensis* - odmiany
- *Caragana arborescens* - odmiany
- *Berberis thunbergii* - odmiany
- *Caragana frutex*
- *Chaenomeles japonica*
- *Chaenomeles ×superba*
- *Colutea arborescens*
- *Cornus alba* - odmiany
- *Cornus sericea* - odmiany
- *Cotinus coggygria* - odmiany
- *Cotoneaster horizontalis* 'Adpressus', 'Žnin'
- *Cotoneaster lucidus*
- *Cotoneaster nan-shan* (praecox)
- *Cotoneaster multiflorus*
- *Elaeagnus angustifolia*
- *Elaeagnus commutata*
- *Euonymus europaeus*
- *Euonymus verucosus*

⁷⁹ Ibidem, s. 86-87.

⁸⁰ Ibidem, s. 88-89.

- *Hippophaë rhamnoides*
- *Laburnum watereri* 'Vossii'
- *Ligustrum vulgare*
- *Lonicera xylosteum*
- *Lycium barbarum*
- *Potentilla fruticosa*
- *Prunus cerasifera*
- *Prunus mahaleb*
- *Rhus typhina*
- *Ribes alpinum* 'Schmidt'
- *Ribes aureum*
- *Rosa rugosa*
- *Rosa* ×*rugotida*
- *Shepherdia argentea*
- *Sorbaria sorbifolia*
- *Spiraea betulifolia*
- *Spiraea* 'Grefsheim'
- *Symphoricarpos albus* var. *laevigatus*
- *Symphoricarpos chenaultii* 'Hancock'
- *Symphoricarpos orbiculatus*
- *Tamarix tetrandra* (*parviflora*)
- *Tamarix ramosissima* (*pentandra*)
- *Viburnum lantana* i 'Aurea'

Gatunki roślin okrywowych do sadzenia pod drzewami (zamiast ściółkowania):⁸¹

- *Berberis thunbergii* 'Green Carpet' 'Atropurpurea Nana'
- *Chaenomeles* ×*superba* (odm. do 60 cm wys)
- *Cornus sericea* 'Kelseyi'
- *Cotoneaster perpusillus*
- *Euonymus fortunei* 'Coloratus', *Forsythia* 'Courtasol'
- *Mahonia aquifolium* 'Apollo' (stanowiska ocienione)
- *Potentilla fruticosa* 'Goldteppich'
- *Spiraea betulifolia*
- *Spiraea japonica* 'Little Princess', 'Goldmound', *Stephanandra incisa* 'Crispa'
- *Syringa meyeri* 'Palibin'
- *Vinca minor* (najlepiej półcień)
- *Cotoneaster horizontalis*, *C. nan-shan*, *C. 'Coral Beauty'* (sadzić wiosną),
- *Symphoricarpos* ×*chenaultii* 'Hancock' (sadzić wiosną).

Gatunki i odmiany pnączy, które można posadzić w pobliżu ulic:⁸²

- *Actinidia arguta*
- *Akebia quinata*
- *Aristolochia macrophylla*
- *Campsis radicans* 'Ursynów' i inne odmiany
- *Celastrus orbiculatus* 'Diana' i 'Hercules'

⁸¹ Ibidem, s. 91.

⁸² Ibidem, s. 92.

- *Clematis vitalba*
- *Clematis 'Paul Farges'*
- *Polygonum aubertii*
- *Hedera helix 'Thorndale'*
- *Parthenocissus quinquefolia*
- *Parthenocissus tricuspidata*
- *Vitis coignetiae*
- *Vitis riparia*

3.4. Metody, techniki i materiały, poprawiające warunki siedliskowe drzew w miastach

Od kilkunastu lat w Polsce a dłużej na świecie, wraz ze wzrostem świadomości, że dotychczasowe sposoby sadzenia drzew nie przynoszą oczekiwanych rezultatów prowadzi się i wdraża wyniki badań nad polepszeniem warunków wegetacji drzew w trudnych miejskich warunkach. Wprowadzane są nowe, i ciągle ulepszone, metody i systemy mające powstrzymać wypadanie drzew i pomóc im w dalszej wegetacji. Są wśród nich: systemy stabilizujące drzewa, systemy napowietrzająco-nawadniające, systemy antykompresyjne i tzw. ziemia strukturalna.

Systemy antykompresyjne **zapobiegają zagęszczaniu podłoża, w którym rosną drzewa, a tym samym umożliwiają swobodny przepływ wody, składników odżywczych i powietrza w strefie korzeniowej drzew.** Składają się z modularnych części, które razem tworzą rodzaj konstrukcji. Takich systemów jest wiele. Obecnie w Polsce dostępne są następujące systemy:

- stabilizacja drzew (ARBOFIX, TREELOCK, SAS – ARBORGUY SYSTEM),
- systemy napowietrzająco nawadniające (ROOTRAIN),
- systemy antykompresyjne (ROOTSPACE),
- ziemia strukturalna (substrat strukturalny CitySoil).

Do tej pory systemy antykompresyjne Greenleaf (RootCell, StrataCell) zostały zastosowane w wielu miastach m.in.: w Warszawie przy Krakowskim Przedmieściu (rok 2007); w Sopocie na Placu Przyjaciół Sopotu (rok 2011); w Białymstoku przy ul. Lipowej (rok 2012); we Wrocławiu przy Dworcu Głównym PKP (rok 2013). We wszystkich przypadkach sadzone drzewa zachowały żywotność; prawidłową wegetację i nie zostały zaatakowane przez choroby. W Gdańsku dystrybucją systemów TREELOCK, LUWA i TREPARKER zajmuje się firma Drago⁸³.

Pod nazwą systemy antykompresyjne należy rozumieć:

- **moduły antykompresyjne** – rozwiązania systemowe składające się z prostopadłościennych elementów modułowych – tzw. komórek (metalowych lub z tworzyw sztucznych), układanych warstwowo na podbudowie; pełnią one funkcję szkieletu nośnego pod nawierzchniami utwardzonymi ciągów pieszych (chodniki), pieszo-jezdnych i jezdnych, zapewniając jednocześnie znaczną objętość podłoża i ochronę przed nadmiernym zagęszczeniem,
- **substraty kamienno-glebowe** – mieszanki grubego, jednorodnego kruszywa, uzupełnione glebą, z opcjonalnym dodatkiem hydrożeli; należy je stosować wokół miejsc sadzenia drzew pod nawierzchniami utwardzonymi, w celu zwiększenia objętości przestrzeni przeznaczonej

⁸³ Drago Sp. z o.o. Sp. k., ul. Kartuska 370, 80-125 Gdańsk, T. +48 58 303 96 24, M: info@drago.pl; folder: <https://files.drago.one/do-pobrania/Systemy_Nasadze%C5%84_Drzew_folder_Z_my%C5%9B%C4%85_o_drzewach.pdf>

dla rozwoju systemów korzeniowych i zapewnienia ich ochrony przed nadmiernym zagęszczeniem podłoża;

- **kanały korzeniowe** – płytkie podziemne instalacje liniowe w postaci rowów i tuneli (prowadzonych pod nawierzchniami utwardzonymi), wyposażone w dreny geotekstylne zwiększające pojemność powietrzną i wodną; kanały wykonuje się w celu ukierunkowania wzrostu korzeni na sąsiednie tereny otwarte (np. trawniki lub rabaty), zwiększając w ten sposób przestrzeń korzenia drzew; celem zastosowania kanałów korzeniowych może być także ochrona przed przerastaniem korzeniami instalacji podziemnej infrastruktury technicznej lub fundamentów budowli;
- **chodniki zawieszane** – nawierzchnie umożliwiające ruch pieszego i pieszo-jezdny w sąsiedztwie drzew, wsparte na rozmieszczonym punktowo szkielet konstrukcyjnym, który przenosząc obciążenia chroni podłoże pod nawierzchnią przed zagęszczeniem; wariantem konstrukcyjnym są chodniki rampowe (in. pomosty chodnikowe), czyli fragmenty nawierzchni o charakterze rampy, wsparte punktowo i wyniesione łagodnie (spadki obustronne) ponad strefą korzeni drzew istniejących – rozwiązanie pozwala na ochronę części systemu korzeniowego drzewa, eliminując np. konieczność uszkodzenia/redukcji nabiegów korzeniowych wokół pnia⁸⁴.

W latach 1999-2012 Marzena Suchocka i Agata Milanowska przeprowadziły badania skuteczności metod, technik i materiałów, które zostały zastosowane przy sadzeniu drzew w polskich miastach⁸⁵. Objęły one następujące metody, techniki i materiały:

- mieszankę kamienno-glebową,
- mieszankę keramzytowo-glebową,
- system antykompresyjny RootCell,
- tradycyjny sposób sadzenia drzew w dołach o powierzchni 1 m x 1 m,
- misy z drenażem,
- system SilvaCel.

Ze wszystkich przebadanych przez Autorki metod najbardziej skuteczną okazała się **mieszanka kamienno-glebowa**. Stosuje się ją poza bezpośrednim miejscem sadzenia drzew (tj. poza wypełnionym glebą dołem na umieszczenie drzewa). Umożliwia ona zwiększenie przestrzeni dla rozwoju korzeni drzew. Może także stanowić podbudowę placów, dróg i parkingów. Zapewnia również swobodę kształtowania przestrzeni przeznaczonej na korzenie się drzew i może być stosowana w miejscach niedostępnych dla innych systemów (np. dla elementów modułowych). Mieszanki kamienno-glebowe mogą służyć poprawie środowiska glebowego zarówno drzew nowo sadzonych, jak też dojrzałych drzew istniejących. Ich zastosowanie wpływa na przedłużenie żywotności drzew rosnących w otoczeniu nawierzchni i utrzymanie ich dobrego stanu zdrowotnego przez ponad 10 lat. Zaobserwowano również, po wymianie ich podłoża na mieszankę kamienno-glebową, poprawę kondycji dojrzałych drzew. W Polsce po raz pierwszy mieszankę kamienno-glebową zastosowano w Poznaniu w 2007 roku dla nasadzeń 16 drzew z gatunku *Pyrus calleryana* 'Chanticleer', posadzonych w pasie o szerokości 1,5 m oraz głębokości 0,6-0,7 m. Mieszankę przygotowano w laboratorium drogowym o następującym składzie:

⁸⁴ *Standardy kształtowania zieleni dla Warszawy, Załącznik Nr 7 do Programu ochrony środowiska dla m.st. Warszawy na lata 2017-2020 z perspektywą do 2023 r.*, aut., aut.: Jacek Borowski wraz z zespołem, Polskie Towarzystwo Dendrologiczne, Katedra Architektury Krajobrazu, WOBiAK, SGGW w Warszawie. Katedra Ochrony Środowiska, WOBiAK, SGGW w Warszawie, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa, Warszawa 2016, s. 3-4.

⁸⁵ M. Suchocka, A. Milanowska, *Przegląd technik poprawy warunków siedliskowych pod kątem możliwości zastosowania ich w warunkach polskich*, w: *Człowiek i Środowisko* 37(4)2013, s. 75-96.

frakcja gysu bazaltowego o frakcji 16-22 mm – 83%, iłu gliniastego lub piasku słabogliniastego – 16% oraz domieszki hydrożelu⁸⁶. Podsumowując wyniki swoich badań Monika Suchocka i Agata Milewska porównały dwie najbardziej skuteczne metody i sformułowały następujący wniosek: „W celu określenia efektywności działania technologii stosowanych dla poprawy warunków siedliskowych porównano wyniki oceny stanu zdrowotnego drzew posadzonych w 2007 r. z wykorzystaniem dwóch różnych metod, a mianowicie: systemu Greenleaf zastosowanego przy ul. Krakowskie Przedmieście w Warszawie oraz mieszanki kamienno–glebowej użytej na potrzeby projektu przebudowy ulicy Podgórznej w Poznaniu. Porównanie pokazuje, że 100% badanych drzew posadzonych w glebie strukturalnej (mieszance kamienno-glebowej) było w stanie bardzo dobrym, natomiast 100% drzew posadzonych z wykorzystaniem systemu antykompresyjnego było w stanie średnim. Należy podkreślić, że obie realizacje wykonane zostały w tym samym czasie. Z analizy wynika, że mieszanka kamienno-glebowa zapewnia więc lepsze warunki dla wzrostu i rozwoju drzew niż system antykompresyjny firmy Greenleaf⁸⁷.” Wynika stąd, że decyzja o zastosowaniu określonej metody poprawy warunków siedliskowych drzew powinna być podejmowana po uprzednim przeprowadzeniu analizy możliwości ich zastosowania i korzyści jakie mogą przynieść. Prawdopodobnie, w zależności od gatunku, miejsca sadzenia, odległości od powierzchni utwardzonych i ulic, natężenia ruchu kołowego, warunków świetlnych, oraz tego, czy mamy do czynienia z sadzeniem drzewa czy jedynie poprawą warunków drzewa już rosnącego, trzeba będzie różnicować stosowane metody.

3.5. Zasady dotyczące sposobów poprawnego kształtowania zieleni miejskiej

Działania konserwatorskie

Na opracowywanym terenie pozostało już bardzo niewiele zieleni historycznej. Są to: pozostałości alei towarzyszącej dawnej Promenadzie Południowej, aleja lipowa wzdłuż Promenady Północnej (ulicy 3. Maja), Mały Błędnik, ogród przy Nowym Ratuszu, pozostałości skweru na Bastionie św. Elżbiety, i obsadzeń Podwala Grodzkiego – w części południowej (aleja lipowa) i północnej (szpaler przy terenie kolejowym), szpaler robinii białej przed Muzeum Narodowym i dawnym Gimnazjum Polskim w WMG na ulicy Augustyńskiego, fragmenty szpalera lipowego na ulicy Dyrekcyjnej. W stosunku do tych obiektów należy podjąć pilne działania konserwatorskie. Wszystkie drzewa, historyczne i te, posadzone po 1945 roku, należy zinwentaryzować, monitorować.

Postępowanie z zachowanymi drzewami

Należy zintensyfikować opiekę nad istniejącą zielenią. Trzeba zinwentaryzować wszystkie drzewa i krzewy, poddać je stałemu monitoringowi i pielęgnacji i w razie potrzeby, podejmować próby polepszenia ich stanu zdrowotno-technicznego poprzez poprawę warunków bytowania oraz ograniczyć używanie soli drogowej na ulicach przy których rosną drzewa albo stosować stałe albo sezonowe osłony przeciwsolne.

Nowe nasadzenia

W związku ze zmianami klimatycznymi należy liczyć się z koniecznością wprowadzania nowych, nie stosowanych dotąd w Gdańsku gatunków drzew i krzewów. Każde sadzenie drzew i krzewów powinno zostać poprzedzone projektem określającym: miejsce sadzenia, gatunek

⁸⁶ Ibidem, s. 78-79.

⁸⁷ Ibidem.

i metodę sadzenia z uwzględnieniem sposobów poprawienia warunków siedliskowych i przyszłej pielęgnacji (zasady podlewania, nawożenia itd.)

Minimalne odległości⁸⁸

drzew projektowanych i istniejących od elementów infrastruktury miejskiej: od budynków i wiaduktów kolejowych – 4,0 m; dróg – 3,0 m od pnia, torów kolejowych – 15,0 m; podziemnej sieci elektroenergetycznej – 1,5 m; podziemnej sieci telekomunikacyjnej – 2,0 m; sieci gazowej (niskiego i średniego ciśnienia) – 0,5 m (zaleca się 1,5 m zwłaszcza dla drzew o dużych rozmiarach); sieci ciepłowniczej – 2,0 m; sieci wodociągowej – 2,0 m); sieci kanalizacyjnej – 2,0 m. „W przypadku odległości drzew od drogi – są to ogólne zalecenie dotyczące wszystkich kategorii dróg. Jednocześnie obowiązujące rozporządzenie 7 dopuszcza obecność drzew w odległościach mniejszych. „W realiach miejskich utrzymywanie zalecanej odległości 3,0 m jest praktycznie niemożliwe,[...] W dawniej obowiązujących zaleceniach odległości były mniejsze – od 0,75 m do 2,0 m; ze względów praktycznych można je stosować również współcześnie - z uwzględnieniem określonej sytuacji przestrzennej, funkcji terenu, rodzaju nasadzenia, itp.”⁸⁹

Odstępy między drzewami⁹⁰

zależą od wielkości koron drzew i powinny wynosić: dla drzew małych (o niewielkich lub wąskich koronach) - 4,0-5,0 m; dla średnich - 5,0-7,0 m; dla dużych (o koronach rozłożystych, b. szerokich np. lipy, klony, dęby) - 7,0-8,0 m, nawet do 10,0 m.

Zieleń przy skrzyżowaniach i na rondach

Na skrzyżowaniach i rondach roślinność odgrywa ważną rolę sygnalizacyjną, kompozycyjną i reprezentacyjną. Zieleń powinna akcentować te miejsca, ale w taki sposób, aby były zachowane wszelkie warunki bezpieczeństwa ruchu drogowego, m.in. zachowanie pól dobrej widoczności. W polach widoczności zieleń nie może być wyższa niż 1,0 m⁹¹.

Kompozycja

Kompozycja nasadzeń powinna być powiązana z kompozycją otoczenia i wpisywać się w jego układ przestrzenny, tworzyć z nim jedną całość. Niedopuszczalne jest sadzenie drzew przyulicznych kierując się wyłącznie istnieniem miejsca, w którym można je posadzić. W Gdańsku najbardziej popularne były obsadzenia liniowe - aleje i szpalery sadzone wzdłuż dróg i ulic, akcentujące ich przebieg. Pełniły one rolę elementu estetyzującego i porządkującego przestrzeń miejską ale także higieniczną, poprawiająca warunki życia w mieście. Najczęściej nasadzenia przyuliczne były jednogatunkowe, np. aleje lipowe na Promenadzie Północnej, Południowej, Nowych i Długich Ogrodach, ale dzisiaj, z powodu większego zagrożenia chorobami, powinno się zmierzać w kierunku nasadzeń wielogatunkowych, np. różnie gatunki, stosowane naprzemiennie, zmieniające się pod wpływem zmiany kierunku ulicy, lub otoczenia. Jednocześnie sadzono w Gdańsku drzewa przed wejściami i elewacjami frontowymi budynków. Były to regularne, symetryczne, a czasem także formowane nasadzenia. Należy dopasowywać wysokość drzew do szerokości ulicy. Działania związane z wyborem konkretnych miejsc dla drzew można sprowadzić do analizy dostępnej przestrzeni życiowej dla rozwoju koron i korzeni:

⁸⁸ *Standardy kształtowania zieleni Warszawy*, op.cit.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 21.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem.*, 31.

- dobór drzew o docelowych rozmiarach koron, które nie będą kolidowały z sąsiadującą architekturą i nadziemną infrastrukturą techniczną;
- zapewnienie wystarczającej przestrzeni do rozwoju korzeni – dotyczy to w szczególności drzew przyulicznych.

Skrajnie trudne warunki wzrostu drzew skłaniają do wprowadzenia: krzewów, pnączy, roślin okrywowych lub tych samych grup roślin w pojemnikach.

Dobór gatunków

Dobierając gatunki do obsadzeń przyulicznych trzeba kierować się warunkami siedliskowymi i przestrzennymi, ich preferencjami co do rodzaju, wilgotności i zasobności gleby, wymaganiami świetlnymi oraz przestrzennymi. Dobór powinien być w miarę szeroki, aby unikać sadzenia miejscowych monokultur. Pomimo tendencji do sadzenia głównie gatunków krajowych, w najtrudniejszych warunkach siedliskowych nie można rezygnować ze stosowania gatunków obcych.

Sposoby sadzenia

Trzeba odejść od tradycyjnych sposobów i metod sadzenia drzew przyulicznych, po to aby stworzyć im jak najlepsze warunki siedliskowe. W miarę możliwości należy starać się je poprawiać na przykład poprzez:

- ściółkowanie (mulczowanie) – ogranicza rozwój chwastów, poprawia właściwości sorpcyjne, przyczynia się do zmniejszenia zagęszczenia gleby itd.; materiał ściółkujący – np. przekompostowana, wolna od patogenów, grubo mielona kora frakcji 2-6 cm,
- mikoryzację – zaszczepienie grzybni w obrębie systemu korzeniowego, szczególnie w przypadku osłabienia kondycji drzewa oraz gdy gleba jest zagęszczona w stopniu ograniczającym wzrost korzeni (1,4 g/cm³ w glebie gliniastej i 1,8 g/cm³ w piaszczystej); szczepionka mikoryzowa powinna być dobrana do gatunku drzewa; zalecana jest do stosowania szczególnie wokół drzew lub krzewów nowo posadzonych lub względnie młodych,
- zastosowanie biostymulatorów (in. stymulatorów wzrostu; fitostymulatorów) – substancji oddziałujących na metabolizm organizmów roślin, które wspomagają i stymulują procesy życiowe drzew zwiększając ich odporność na warunki stresowe, przyspieszając regenerację i odzyskiwanie wigoru po zadziałaniu niekorzystnych czynników oraz stymulując rozwój korzeni, liści itp. Ze względu na sposób działania są one bezpieczne dla środowiska.

4 Podsumowanie

4.1. Wnioski

- 1. Nie ma możliwości odtworzenia zieleni towarzyszącej ulicom powstałym na początku XX wieku w takiej formie, jaka była do 1945 roku**, ponieważ w większości ulice te w dawnej formie już nie istnieją. Jeżeli nawet zachowały swój przebieg, to zmieniły się ich parametry. Miejsca, które kiedyś zajmowała zieleń, zajął zmieniany wielokrotnie nowy układ komunikacyjny, ulice i węzły drogowe oraz nowe budynki, w tym kompleks galerii handlowej Forum Gdańsk. Drzewa przyuliczne, od Błędnika po ulicę Augustyńskiego albo zostały wycięte albo zachowały się w szczątkowej formie. Istnieją tylko na fragmentach ulic. Nawet nasadzenia powojenne, ze względu na trudne warunki siedliskowe są w złej lub bardzo złej kondycji. Najczęściej drzewa te były sadzone sposobem tradycyjnym, do nieprzygotowanej gleby (najczęściej w przemieszane po budowie jałowe warstwy glebowe). Typowe dla dawnego Gdańska gatunki drzew, które jeszcze gdzieś możemy obserwować: kasztanowce, lipy drobnolistne, lipy holenderskie, klony, jawory czy wiązy w zmieniających się warunkach klimatycznych chorują i są w złej kondycji, cierpią z powodu suszy i zasolenia. Objawami tego zjawiska są pojawiające się choroby grzybowe, owadzie szkodniki, wcześniej żółknące liście, zamierające gałązki i pąki oraz zahamowanie wzrostu itd.
- 2. Na terenie podlegającym ochronie konserwatorskiej przy doborze drzew należy kierować się wskazaniami konserwatorskimi, które powinny jednak uwzględnić zmiany klimatyczne, uniemożliwiające sadzenie niektórych gatunków drzew, choć są ku temu przesłanki historyczne**, np. z tego powodu nie będzie możliwe sadzenie przy ulicach kasztanowców białych czy lip drobnolistnych. Trzeba będzie szukać bardziej odpornych na stres miejski gatunków, które mogą je zastąpić np. może to być kasztanowiec czerwony czy lipa holenderska 'Pallida'. Warto wziąć pod uwagę zalecenia Karla Tappa odnośnie wprowadzenie na gdańskie ulice gatunków drzew o mniejszych koronach i kolumnowej lub kolistej koronie. Przy ulicach historycznych należy preferować obsadzenia liniowe (aleje i szpalery drzew) – ściany wewnątrz ulicznych, symetryczne obsadzenia akcentujące wejścia do budynków i liniowe obsadzenia elewacji ważnych z punktu widzenia kompozycji budynków. Należy pilnować przy tym rytmu nasadzeń.
3. Wszystkie rosnące drzewa powinny zostać zinwentaryzowane, stale monitorowane i, w razie potrzeby, natychmiast poddane zabiegom pielęgnacyjnym (usuwanie posuszu, nawadnianie, nawożenie, ochrona przed szkodnikami itp.). **Zabiegi przy drzewach powinni wykonywać**

tylko wykwalifikowani i doświadczeni pracownicy a na terenie wpisanym do rejestru zabytków wszystkie interwencje należy zgłaszać właściwemu Konserwatorowi Zabytków.

4. Należy rozpocząć stosowanie nowoczesnych metod sadzenia, pielęgnacji i poprawy warunków siedliskowych drzew (dotyczy drzew istniejących i projektowanych).
5. Warto rozważyć sporządzenie dla Gdańska tzw. Mapy Koron Drzew. Od marca 2020 roku w miejskim serwisie mapowym Warszawy dostępna jest pierwsza taka mapa w Polsce. Jej współtwórcami są naukowcy z Katedry Geobotaniki i Ekologii Roślin Uniwersytetu Łódzkiego⁹². Mapa Koron Drzew to nowe narzędzie, które jest kompleksową bazą danych o zieleni w mieście uzyskanych przy pomocy teledetekcji. Dane te są pokazane w formie cyfrowych map, na których można zobaczyć powierzchnię zajmowaną przez krzewy i drzewa, ich rozmieszczenie oraz zasięg koron. Można też posortować drzewa według gatunków. Dostępna jest również mapa klas defoliacji (określa ubytek powierzchni liści w koronie), mapa klas przebarwień i mapa prezentująca wskaźnik obrazujący wigor roślin. Dzięki temu narzędziu można lepiej planować nasadzenia, dobierać bardziej precyzyjnie gatunki drzew i krzewów, ale także przeznaczać tereny pod inwestycje miejskie, planować lokalizację infrastruktury, wyłapać pierwsze etapy pogarszającej się kondycji drzew, zanim jeszcze pojawią się oznaki widoczne gołym okiem. Umożliwia to podjęcie na czas przemyślanych działań pielęgnacyjnych i poprawę kondycji drzew, zanim dojdzie do utraty liści, a w konsekwencji, do ich zamarcia. Ponadto dzięki informacjom o przynależności gatunkowej i kondycji wszystkich drzew można szacować koszty i czasochłonność przyszłych prac pielęgnacyjnych i wycinkowych, ocenić ryzyko wykrotów i złamań i przewidzieć poziom strat w drzewostanie przy wystąpieniu gwałtownych zjawisk pogodowych.

4.2. Zalecenia

Zalecenia ogólne

1. **Wykonanie projektu nasadzeń zawsze powinno być poprzedzone analizą kompozycyjną całej ulicy wraz z jej dostępnym widokowo - z przestrzeni ulicznej - otoczeniem.** Ulice są wydłużonymi wnętrzami urbanistycznymi o określonej formie i parametrach. Ich rozmiary definiuje wysokość ścian a szerokość odległość pomiędzy nimi. Posiadają one swoje dominanty kompozycyjne i akcenty, w postaci ciekawszych budynków czy ich atrakcyjnych elementów: wieżyczek, wykuszy, ryzalitów itd. Dla kompozycji ulicy ważne są też wszystkie zmiany jej kierunku, bowiem otwierają one nowe otwarcia widokowe. Ulice mogą mieć charakterystyczne domknięcia z dominantami wskazującymi ich koniec, np. budynek „Zieleniaka” zamykający widokowo Podwale Grodzkie. Zamknięcie ulicy może też być nieakcentowane, choć doskonale widoczne, np. południowy kraniec ul. 3. Maja, z widokiem na odsłonięte tylne ściany kamienic, pozostałe po wyburzeniach dokonanych przy okazji budowy alei Armii Krajowej. Wprowadzając nasadzenia drzew wzdłuż ulic, należy brać pod uwagę te wszystkie elementy. Analiza kompozycyjna powinna wskazać miejsca, gdzie drzewa są potrzebne, okre-

⁹² Za: Materiał źródłowy: dr. hab. Dominik Kopeć, prof. UŁ, dr Justyna Wylazłowska Redakcja: Centrum Promocji UŁ, w: < <https://www.uni.lodz.pl/aktualnosc/szczegoly/mapa-koron-drzew-dla-warszawy> >

ślić ich odległość od jezdni oraz parametry: wysokość, szerokość korony oraz inne pożądane cechy, np. pokrój, kolor liści i kwiatów itd. Drzewa w przestrzeni ulicznej mogą akcentować jej przebieg, uzupełniać luki w pierzejach, mogą podkreślać znaczące elewacje budynków lub wskazywać wejścia do ważnych budynków. Mogą także tuszować niedoskonałości ale **zawsze powinny być dopasowywane do kompozycji danej ulicy**, z którą powinny tworzyć harmonijną całość.

2. **Dopiero w drugiej kolejności, po sporządzeniu analizy kompozycyjnej można przystąpić do wykonania projektu nasadzeń, który powinien zostać wykonany przez doświadczonych projektantów zieleni.** Po wyznaczeniu i zbadaniu warunków siedliskowych miejsc sadzenia zostanie dokonany wybór drzew spełniających określone wymagania kompozycyjne. Przy określaniu gatunku będą brane pod uwagę wymagania siedliskowe. Jeżeli wyznaczone miejsca ich nie spełniają, to projekt wskaże sposoby i metody, które trzeba będzie zastosować aby sadzenie stało się możliwe.
3. **Projekt zieleni zawsze powinien korespondować z projektami innych branż: z projektem urbanistycznym, architektonicznym, małej architektury, drogowym itd.**
4. Projektując zieleń w sąsiedztwie ulic, szczególnie na rondach i skrzyżowaniach, należy brać pod uwagę wymogi dobrej widoczności, ponieważ jest to związane z zapewnieniem bezpieczeństwa wszystkim użytkownikom ruchu. Drzewa i krzewy nie powinny zasłaniać widoczności.
5. Projekt nasadzeń, poza wskazaniem gatunku drzewa, miejsca i sposobu sadzenia, powinien zawierać **wskazówki pielęgnacyjne**: sposoby podlewania, nawożenia, ściółkowania i ochrony przed solą drogową, itp. Przy wyborze miejsc do nasadzeń **należy kierować się względami kompozycyjnymi oraz możliwością zapewnienia wystarczającej przestrzeni dla rozwoju koron i korzeni.** Należy przy tym uwzględnić graniczne rozmiary koron drzew (w okresie pełnego rozwoju), aby w przyszłości nie kolidowały z sąsiadującą architekturą i nadziemną infrastrukturą techniczną. Korony drzew nie powinny też wchodzić w skrajnię jezdni.
6. Projekt powinien też określić **parametry materiału szkółkarskiego.** Najlepiej by było, aby drzewa przyuliczne miały formę pienną, posiadały idealnie uformowaną koronę na wys. ok. 2,5 m i były 3-4 krotnie szkółkowane. W miejscach bardzo eksponowanych zalecany obwód pnia to 25-35 cm, a w pozostałych 14-16 cm. Trzeba pamiętać o jak najwcześniejszym zamówieniu materiału szkółkarskiego, bo być może nie będzie dostępny „od ręki”. Należy preferować rośliny rozmnażane w szkółkach polskich, najlepiej znajdujących się w tej samej lub chłodniejszej strefie klimatycznej (mrozoodporności).
7. Dobierając gatunki drzew do obsadzeń przyulicznych, poza wymaganiami klimatycznymi i siedliskowymi, należy także zwrócić uwagę na **formę drzewa i jego rozmiary** (w fazie dojrzałej) oraz cechy dekoracyjne (kolor liści, kwiaty, owoce). W miarę możliwości wybrany gatunek powinien być najbardziej zbliżony pokrojem i wielkością do drzewa, które kiedyś w tym miejscu rośło. Przy ruchliwych ulicach można sadzić: klony polne (*Acer campestre* i *Acer Campestre 'Nanum'*), głogi (*Crataegus monogyna 'Stricta'*, *Crataegus media 'Paul's Scarlet'*, *Crataegus prunifolia 'Splendens'*), leszczyny tureckie (*Corylus colurna*), jesiony (*Fraxinus pennsylvanica 'Crispa'*), miłorzęby (*Ginkgo biloba 'Fastigiata'* i *'Princeton Sentry'*), platany (*Platanus xhispanica* i *Platanus xhispanica 'Pyramidalis'*), śliwy (*Prunus xeminens 'Umbraculifera'*), grusze

(*Pyrus calleryana* 'Chanticleer'), dęby czerwone (*Quercus rubra*), robinie (*Robinia pseudoacacia* 'Umbrakulifera', 'Pyramidalis', 'Monophyllia'). Przy ulicach o mniejszym natężeniu ruchu: klony (*Acer platanoides* 'Globosom' i 'Columnare'), bożodrzewy (*Ailantus altissima*), jesiony (*Fraxinus Excelsior* 'nana'), topole (*Populus simonii* 'Fastigiata' i osiki (*Populus tremula* „Erecta”), jarząby (*Sorbus aria* i *Sorbus Magnifica* i *Sorbus thuringiaca* 'Fastigiata') oraz lipy (*Tilia xeu-ropea* 'Pallida', *Tilia tomentosa* i *Tilia tomentosa* 'Varsaviensis'). Warto rozważyć wprowadzenie do nasadzeń, bardzo popularnych w XIX wieku form kolumnowych topoli (*Populus nigra* 'Ita-lica'). W związku z postępującym ocieplaniem klimatu warto spróbować wprowadzić platany (*Platanus xhispanica*) i glidicznę trójcierniową (*Gleditsia triacanthos* f. *intermis*).

8. Należy preferować rośliny rozmnażane w szkółkach polskich, najlepiej znajdujących się w tej samej lub chłodniejszej strefie klimatycznej (mrozoodporności). **Należy unikać stosowania roślin pochodzących bezpośrednio z importu z krajów Europy zachodniej i południowej – nie są przystosowane do klimatu lokalnego, w związku z tym mogą przemarzać.**
9. **Planując przebudowę ulicy należy mieć na uwadze zapewnienie wystarczającej przestrzeni dla drzew, zarówno dla korzeni jak i korony. Powinno się to stać na możliwie najwcześniejszym etapie prac projektowych. Projekt koncepcyjny zieleni i drogowy powinny być realizowane równolegle i poprzedzone analizą kompozycji ulicy.**
10. Na wybetonowanych placach, na których nie ma możliwości posadzenia drzew należy sadzić niewielkie drzewa i krzewy w dużych pojemnikach.
11. Pod drzewami, zamiast trawników można sadzić krzewy zadarniające.
12. W miejscach, gdzie jest zbyt mało miejsca na posadzenie drzewa można wprowadzić pnącza na specjalnych metalowych podporach.

Zalecenia szczegółowe

1. Tam, gdzie jest to możliwe, gdzie będzie można zapewnić drzewom odpowiednie warunki siedliskowe należy podejmować próby odtworzenia nasadzeń historycznych.
2. Należy rozważyć możliwość odtworzenia nasadzeń drzew wzdłuż zachodniej strony Podwała Grodzkiego na następujących odcinkach: pomiędzy Dworcem Głównym a Błędnikiem i od Bastionu Św. Elżbiety po ul. Nowe Ogrody; a po wschodniej stronie: od dawnego wylotu ulicy Korzennej po Hucisko.
3. Odtworzenie alei drzew, która istniała wzdłuż zachodniej pierzei Targu Węglowego i przez prawie sto lat, początkowo wraz z klasycystyczną kolumnadą a później pierzeją historyzującej zabudowy stanowiła jego granicę, poprawiłoby proporcje placu a przy okazji zasłoniłoby widok na zaniedbane otoczenie budynku LOT-u.
4. W pozostałych miejscach, szczególnie w sąsiedztwie nowych budynków, gdzie brak zieleni jest szczególnie dotkliwy: okolice Dworca Głównego, sąsiedztwo hotelu Scandic i Krewetki, Forum Gdańsk i pustego dziś terenu po dawnym ogrodzie łoży „Eugenia” można i należy korzystać z rozwiązań współczesnych. Warto korzystać przy tym z całej gamy możliwości

jaką dają nowe technologie, np. zielone, pokryte niskimi zadarniającymi roślinami torowiska, zielone ściany czy pnącza na podporach o przeróżnych kształtach. Mogą to być specjalnie zaprojektowane dla Gdańska powtarzalne elementy, po których będą pięć się rośliny sadzone bądź do gruntu bądź w pojemnikach, które z czasem staną się elementem identyfikującym gdańską przestrzeń publiczną. Można zastanowić się nad podświetleniem tych elementów oświetleniem ledowym zasilanym energią słoneczną itd., itp. Projektowana w tych miejscach zieleń powinna współgrać z innymi projektowanymi elementami małej architektury.

5. Choć przyszłość budynku LOT-u jest ciągle niejasna, to i tak należy zadbać o jego zrujnowane otoczenie. Drzewa i krzewy zostały wycięte, przez co modernistyczna kompozycja zieleni, która mu towarzyszyła uległa zniszczeniu. Pomimo to, ze względu na wyjątkowość miejsca, które jest położone przy głównym wejściu na teren Głównego Miasta i bardzo silnie eksponowane, powinno ono zostać, choćby tymczasowo, zagospodarowane. Można to zrobić przy pomocy zieleni. Mogą to być np. ekrany z pnączami, wysokie żywopłoty lub szpalery drzew posadzone wzdłuż granic działki, które zasłoniłyby panujący wewnątrz bałagan.
6. Należy pilnie zająć się projektem zagospodarowania wysokiej skarpy zamykającej od południa ulicę 3. Maja. Powstała ona w wyniku ściecia północnego stoku Biskupiej Górki (wraz z częścią zabudowy) w celu umożliwienia przeprowadzenia al. Armii Krajowej. Przy tej okazji została odsłonięta chaotyczna zabudowa, brzydkie nieotynkowane elewacje ścian szczytowych i przestrzenie podwórek. Ten nieatrakcyjny widok, zamykający oś kompozycyjną ulicy 3. Maja, ze względu na wyjątkowo silną ekspozycję powinien zostać uporządkowany i poddany estetyzacji. Jednocześnie wyniesienie korony skarpy, z której rozciąga się widok na miasto może być wykorzystane jako pretekst do stworzenia atrakcyjnego punktu widokowego. Oba te cele można osiągnąć przy pomocy odpowiednio zakomponowanej zieleni.
7. W związku z planowaną zabudową terenu po dawnym Ogrodzie Strzeleckim należy podjąć starania uratowania tego, co jeszcze po nim zostało - szpaleru lip drobnolistnych wyznaczających tor strzelecki. Budowa w bliskiej odległości od wiekowych drzew będzie wymagać ich specjalistycznego zabezpieczenia, zarówno koron jak i brył korzeniowych. Projekt takiego zabezpieczenia powinien zostać zatwierdzony wraz z projektem budowlanym.
8. Ze względu na historyczną wartość ogrodu otaczającego Nowy Ratusz należy rozważyć likwidację jego podziału na część zamkniętą (Nowy ratusz) i otwartą (Skwer im. Czesława Niemena). Podział ten jest sztuczny, został przeprowadzony bez uwzględnienia historycznego układu przestrzennego, niszczy kompozycję ogrodu, przez co pozbawia go wartości zabytkowej. Ponadto ogród ten, ze względu na zły stan drzew (w części otwartej) powinien jak najszybciej zostać objęty zabiegami pielęgnacyjnymi i poddany rewaloryzacji, połączonej z odtworzeniem pierwotnej kompozycji.

5 Bibliografia

Abramowicz M.; Duda W., Fortuna G., Tusk D.; *Wydarzyło się w Gdańsku 1901-2000. Jeden wiek w jednym mieście*, pod red. Grzegorza Fortuny i Donalda Tuska, Millenium Media Spółka z o. o., Gdańsk 1999.

Abramowicz M.; *Promenada 3 Maja*, w: „Kwartalnik Był Sobie Gdańsk”, nr 4, Gdańsk 1998.

Andrzejewski M.; *Kultura i oświata (1920-1945)*, [w:] „Historia Gdańska”, t. IV/2: 1920-1945, pod red. E. Cieślaka, Sopot [1999], s. 306

Barylewska-Szymańska E., Maciakowska Z.; *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*, w: „Studia i Materiały do dziejów domu gdańskiego”, cz. 4, pod red. Edmunda Kizika, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Gdańsk-Warszawa 2016.

Barylewska-Szymańska E., Szymański W.; *Konkurs na gdański wieżowiec w 1920 roku*, w: „Architektura modernistyczna budynków użyteczności publicznej”, Gdańsk 2004,

Bertling A.; *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit*, w: Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes Danzig Jg. IX, h. 2 (1932), A.W. Kafemann, Danzig 1932.

Borowski J., Latocha P.; *Dobór drzew i krzewów do warunków przyulicznych Warszawy i miast centralnej Polski*, w: Rocznik dendrologiczny Vol. 54-2006, s. 83-93.

Borowski R.; *Zaginiona fontanna z Małego Błędnika*, 26 listopada 2017, w: <<https://historia.trojmiasto.pl/Zaginiona-Fontanna-z-Malego-Blednika-n118373.html>>

Brandt E, *Gärtnerisches aus der Freien Stadt Danzig*, w: „Die Gartenwelt” 34.5(1930), s. 57-58.

Curicke G. R.; *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam und Dantzig 1688,

Daniela Chodowieckiego dziennik podróży do Gdańska z 1773 roku, oprac. M. Paszylka, Gdańsk 2002,

Daniluk J., *Fort Góry Gradowej w Gdańsk- jego historia, rozwój i rola w życiu organizmu miejskiego w latach 1814-1945*, praca magisterska napisana pod kier. prof. Marka Andrzejewskiego, Uniwersytet Gdański 2009.

Daniluk J.; *Nowy Ratusz*, w: Gedanopedia, <https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=NOWY_RATUSZ> dostęp 20.10.22.

Daniluk J.; *Kolumna Wojenna z 1915 r.*, w: <<https://www.gdanskstrefa.com/kolumna-wojenna-z-1915-r/> | Gdańsk Strefa Prestiżu> dostęp 6.11.2022.

Danzig und seine Bauten, MCMVIII, (Hrsg.) Westpreussischen Architekten- und Ingenieur-Verein zu Danzig, Berlin 1908.

Die Stadt Danzig, ihre geschichtliche Entwicklung und ihre öffentliche Einrichtungen, Boeckelman (hrsg), Danzig 1904.

„Encyklopedia Gdańska”, redakcja naukowa Błażej Śliwiński, współpraca naukowa Mirosław Gliński, redaktor prowadzący Jarosław Mykowski, wydawca Cezary Windorbski, Fundacja Gdańska, Gdańsk 2012.

Fabiani-Madeyska, *Odwiedziny Gdańska w XIX wieku*, Gdańsk 1957

Fehlhaber (K.); *Gartenanlagen*, w: „*Die Stadt Danzig, ihre geschichtliche Entwicklung und ihre öffentlichen Einrichtungen*”, Danzig 1904, s. 175-179.

Fortuna G.; *Panorama z Grodziska*, w: 30 dni Nr 2(46), marzec- kwiecień 2003, s. 33-40

Gliński M., Kukliński J.; *Kronika Gdańska 997-1997, tom I (997 -1945)*, Fundacja Rewaloryzacji Zabytków Gdańska , Gdańsk 1998

Gliński M., Kukliński J.; *Kronika Gdańska 997-2000, tom II (1945-2000)*, Wydział Promocji Miasta Urząd Miejski w Gdańsku, Gdańsk 2006.

Gröning G. , J. Wolschke-Bulmahn, *Grüne Biographien*, Biographisches Handbuch zur Landschaftsarchitektur des 20. Jahrhunderts, Berlin-Hannover 1997.

Hirsch R., Bukal G., Strzok I.; *Fortyfikacje*, w: „30 dni” Nr 2(52) marzec/kwiecień 2004, s. 26-42.

Inwentaryzacja zieleni i gospodarka drzewostanem. Zagospodarowanie Targu Siennego i Rakowego w Gdańsku, (na powierzchni określonej zakresem przedsięwzięcia związanego z budową Wielofunkcyjnego Kompleksu Urbanistycznego „Forum Radunia”) , aut. Grażyna Niwińska BPBK, wrzesień 2012.

Karnau O.; Hermann Josef Stübben: *Städtebau 1876-1930*, Braunschweig-Wiesbaden 1996.

Kościelak S.; *Promenada nad Kanątem*, w: „30 dni” Nr 2(46), marzec- kwiecień 2003, s. 24-32.

Kowalski J., Massalski R., Stankiewicz J.; *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska*, w: „Gdańsk. Jego dzieje i kultura”, Warszawa 1969, s. 129-266.

Labenz J.; *Cmentarze na terenie Śródmieścia. Zespół u podnóża Grodziska*, w: Gedanopedia, <https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=CMENARZE_NA_TERENIE_%C5%9AR%C3%93DMIE%C5%9ACIA_ZESP%C3%93%C5%81_U_PODN%C3%93%C5%BBA_GRODZISKA> dostęp 18.10.2022.

Lakowitz K.; *Seltene Bäume in und um Danzig*, Danzig 1934.

Lorens P.; *Przekształcenia obszaru śródmieścia Gdańska w latach 1793-1945*, w: „Gdańsk pomnik historii”, teka gdańska 3, Gdańsk 1998, s. 26-81.

Monographien Deutscher Städte, t. VI Danzig (von E. Stein), Oldenburg i. Gr. 1914.

Omilanowska M., *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*, [w:] „Biuletyn Historii Sztuki” 2010, nr 72, s. 293.

Omilanowska M., *Przebudowa Gdańska w latach 1891–1895 na tle przekształceń wielkich miast europejskich w XIX wieku*, w: Gdańsk – miasto w przebudowie, red. E. Pękała, Gdańsk 2009, s. 1b.

Orłowicz M., *Przewodnik po Gdańsku, Oliwie i Sopotach*, Warszawa 1921, s. 44

Plata J., *Buduje się Forum Gdańsk*, w: „30dni”, Nr3 (119), maj czerwiec 2015, s. 10-15.

Postawka M.; *Mysł urbanistyczna Hermanna Josepha Stübbera. Epizod gdański*, [w:] „100 lat nowoczesnej urbanistyki gdańskiej” pod red. M. Postawki i P. Lorensa, Gdańsk 2009, s. 54.

Preussens Städte. Denkschrift zum 100 jährigen Jubiläum der Städteordnung vom 19. November 1808, (Hrsg.) im Auftrage des Vorstandes des Preussischen Städtetages von H. Sielbergleit, Berlin 1908.

Rozmarynowska K.; hasła w: „Encyklopedia Gdańska”, redakcja naukowa Błażej Śliwiński, współpraca naukowa Mirosław Gliński, redaktor prowadzący Jarosław Mykowski, wydawca Cezary Windorbski, Fundacja Gdańska, Gdańsk 2012: *Althoff Hugo*, s. 40; *Błądnik Mały*, s. 96-97; *Błądnik*, s. 96; *Lenz August*, s. 569 (KR+ MGI); *Ogród Strzelecki i dom Strzelecki im. Friedricha Wilhelma*, s. 724-725; *Plac Hanzny*, s. 792; *Promenady publiczne*, s. 841; *Targ Drzewny*, s. 1024-1025; *Towarzystwo Budowy Ogrodów*, s. 1051.

Rozmarynowska K.; *Dzieło gdańskich ogrodników // Zieleń Miejska*. - 2008, nr 7-8, s. 26-27

Rozmarynowska K.; *Ogrody odchodzące. Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, Gdańsk 2011.

Rozmarynowska K.; *Historyczne i kulturowe tło gdańskich ogrodów (od XVII w. do początku XX w.)*, w: „Gdańskie ogrody”, pod red. merytoryczną Ewy Barylewskiej-Szymańskiej, Gdańsk 2018, s. 13-56.

Rozmarynowska K.; *Powrót natury do miasta. Zieleń miejska w Gdańsku od końca XIX do połowy XX wieku*, w: 100-lecie nowoczesnej urbanistyki w Gdańsku. - praca zbiorowa / eds. Małgorzata Postawka, Piotr Lorens. - Gdańsk : Politechnika Gdańska, Wydział Architektury, 2009, s. 105-121.

Rozmarynowska K.; *Zapomniany gdański Ogród Strzelecki – dzieje i rozwój przestrzenny*, [w:] „Przegląd Konserwatorski Pismo Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków” 2006.

Rozmarynowska K.; *Z działalności dziewiętnastowiecznych gdańskich towarzystw upiększania miasta* w: „Wiadomości Konserwatorskie” nr 16(2004), s. 47-53.

Ruhnau R.; *Gartenbau und Strassenbau in der Freien Stadt Danzig. Aus der Arbeit des Tiefbauamtes*, w: „Unser Danzig” nr 12 (1980), s. 8-11.

Siegler H. G.; *Danzig. Chronik eines Jahrtausends*, Düsseldorf 1990.

Stankiewicz J., Szermer B.; *Gdańsk. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu Gdańsk – Sopot – Gdynia*, ARKADY, Warszawa 1959

Standardy kształtowania zieleni Warszawy, Załącznik Nr 7 do „Programu ochrony środowiska dla m.st. Warszawy na lata 2017-2020 z perspektywą do 2023 r”.., aut.: Jacek Borowski wraz z zespołem, Polskie Towarzystwo Dendrologiczne, Katedra Architektury Krajobrazu, WOBIAK, SGGW w Warszawie. Katedra Ochrony Środowiska, WOBIAK, SGGW w Warszawie, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa, Warszawa 2016, w: <https://zzw.waw.pl/wp-content/uploads/2021/06/Standardy_zieleni.pdf> dostęp 16.10.2022.

Suchocka M., Milanowska A.; *Przegląd technik poprawy warunków siedliskowych dla drzew miejskich pod kątem możliwości zastosowania ich w warunkach polskich*, w: „Człowiek i Środowisko” 37 (4) 2013, s. 75-96.

Schopenhauer J.; *Gdańskie wspomnienia młodości*, przekład i wyjaśnienia Tadeusz Kruszyński, Wrocław 1959.

Szymański W., Barylewska- Szymańska E., Urban T.; *Gdańsk na fotografii lotniczej z okresu międzywojennego ze zbiorów Instytutu Herdera w Marburgu*, Herder Institut Marburg 2010, Wydawnictwo VIVA NOVA Wrocław 2010.

- Śliwiński B.; *Targ Węglowy*, w: Gedanopedia <https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=TAR-G_W%C4%98GLOWY>, dostęp 22.10.2022.
- Tapp (Karl.); *Städtische Gartenanlagen* cz. I, cz. II, cz. III, w: „Städte-Zeitung”, nr 6, (1906), s. 136-140, nr 7 (1907) s. 171-173 , nr 8 (1907) s. 192-194 .
- Tapp K.; *Städtische Gartenanlagen*, w: „Städte-Zeitung”, nr 6 (1906), s. 136-140, nr 7 (1907) s. 171-173 i nr 8 (1907) s. 192-194.
- Tapp K.; *Die öffentlichen Park und Gartenanlagen Danzigs*, w: „Danziger Statistische Mitteilungen”, nr 3 (1927), s. 46-48 i nr 4/5(1927), s. 71-72.
- Tapp K.; *Öffentliche Schmuckanlagen*, w: „Danzig und seine Bauten”, Berlin 1908, s. 420-425.
- Tapp K.; *Park und Gartenanlagen*, w: „Monographien Deutscher Städte, t. VI Danzig (von E. Stein), Oldenburg i. Gr. 1914, s. 195.
- Targ Sienny i Rakowy należą do najstarszych w Gdańsku. Tak wyglądały w przeszłości [ZDJĘCIA]*, w: <<https://trojmiasto.wyborcza.pl/trojmiasto/5,35612,18082400.html>> dostęp 12.10.2022.
- Tusk D., Duda W., Fortuna G., Nawrocki K.; *Był sobie Gdańsk*, Gdańsk 1996.
- Tusk D., Duda W., Fortuna G., Gach Z.; *Był sobie Gdańsk 1945*, Gdańsk 1998.
- Tusk D., Duda W., Fortuna G.; *Był sobie Gdańsk, cz. III*, Gdańsk 2000.
- Tusk D., Duda W., Fortuna G.; *Był sobie Gdańsk, cz. IV*, Gdańsk 2001.
- Zernecke W. F.; *Neuster Wegweisen durch Danzig und dessen Umgegend. Nebst einem Anhang: Drei Tage in und bei Danzig*, Danzig 1843.
- Zwarra B.; *Wspomnienia gdańskiego bówki*, t. 1, Gdańsk 1984.
- <http://stasim.home.amu.edu.pl/images/publikacje/Drzewa_i_krzewy_polecane_do_obsadze%C5%84_ulicznych_w_miastach.pdf> dostęp 15.10.2022
- <<https://portalkomunalny.pl/nowa-metoda-sadzenia-drzew-w-miastach-instrukcja-w-dziewieciu-krokach-412823/#>> dostęp 15.10.2022
- <https://sendzimir.org.pl/wp-content/uploads/2019/08/ZRZ4_str_41-51.pdf> dostęp 14.10.2022.
- <<https://portalkomunalny.pl/plus/artykul/systemy-antykompresyjne-w-praktyce/>> dostęp 14.10.2022.
- <https://files.drago.one/dopobrania/Systemy_Nasadze%C5%84_Drzew_folder_Z_my%C5%9B%C4%85_o_drzewach.pdf> dostęp 14.10.2022.
- <<https://zdm.waw.pl/aktualnosci/plac-pieciu-rogow-gotowy/>> dostęp 14.10.2022.
- <<https://pl.weatherspark.com/y/84138/%C5%9Arednie-warunki-pogodowe-w:-Gda%C5%84sk-Polska-w-ci%C4%85gu-roku>> dostęp 14.10.2022.
- Standardy utrzymania zieleni w mieście <<https://sendzimir.org.pl/standardy/>> dostęp 14.10.2022.
- Inwentaryzacja zieleni i gospodarka drzewostanem. Zagospodarowanie Targu Siennego i Rakowego w Gdańsku*, (na powierzchni określonej zakresem przedsięwzięcia związanego z budową Wielofunkcyjnego Kompleksu Urbanistycznego „Forum Radunia”) , aut. Grażyna Niwińska BPBK, wrzesień 2012.

6 Spis rycin

6.1. Spis rycin

1. Aleja lipowa na Podwalu Grodzkim i druga na południowym fragmencie Promenady Północnej (ul. 3 Maja) na pocztówce z początku. XX wieku. (Ze zb. Krzysztofa Szczecińskiego, dalej KS)
2. Plan zagospodarowania terenów po fortyfikacyjnych zachodniego i północnego ciągu umocnień, tzw. Plan Hermanna Josefa Stübena, 1893. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
3. Plan gdańskiego systemu terenów zieleni, część Planu Wielkiego Gdańska, autorstwa Hugona Alhoffa, Kurta Felhabera i Karla Hella z 1930 roku, na którym ciąg ulic: Podwale Grodzkie, Wały Jagiellońskie i Okopowa został oznaczony jako teren zieleni. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
4. Zakres terytorialny niniejszego opracowania na planie Gdańska, 1929 r., skala 1:10.000. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
5. Promenada Południowa. Na dole fosa, powyżej droga obsadzona topolami włoskimi a w górze koszary na Biskupiej Górcie, ok. 1840. Ryc. Die Kaserne auf der Bischofsberge zu Danzig, aut. J. Gottheil, w: Sechs kleine Ansichten von Danzig, ok. 1840, (Ze zb. Bibl. PAN Gd, nr inw. Gr. Al. 4287 (5)).
6. Promenada Południowa, 2022, (Fot. K. Rozmarynowska)
7. Targ Sienny, ok. 1920. W miejscu zasypanej fosy widad obsadzony drzewami teren przyszłego Ogrodu Pokazowego. W głębi szpaler drzew wzdłuż Kanału Raduni. (Ze zb. Gedanopedii)
8. Targ Sienny, ok. 1890. Widoczna aleja drzew przed fosą a w głębi szpaler rosnący wzdłuż Kanału Raduni (Ze zb. Gedanopedii)
9. Targ Sienny ok. 1955 W głębi widoczny szpaler drzew rosnący wzdłuż Kanału Raduni. (Ze zb. Gedanopedii)
10. Targ Rakowy, Mały Błędnik i aleja lipowa prowadząca w stronę Bramy Wyżynnej. Na Planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
11. Powyżej fosy widać obsadzony drzewami południowy odcinek Promenady Północnej (obecnie ulica 3. Maja) na rycinie Friedricha Eduarda Meyerheima pt. Tratwy z drewnem w fosie miejskiej.
12. Południowy odcinek Promenady Północnej na planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku (Ze zb. Gedanopedii)

13. Północny odcinek Promenady Północnej z alejami drzew, fragmentem promenady Błędnik i pierwotną lokalizacją wiaduktu Błędnik na planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
14. Aleja na Promenadzie Północnej widziana z okolic Huciska, koniec XIX wieku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
15. Promenada Północna. Aleja lipowa, po 1904. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
16. Północny odcinek alei lipowej rosnącej wzdłuż Promenady Północnej. Widok w stronę Huciska. (Ze zb. Wojciecha Gruszczyńskiego)
17. Aleja spacerowa na Promenadzie Północnej (ul. 3.Maja) na pocztówce z pocz. XX wieku. (Ze zb. autorki)
18. Ulica 3. Maja (Promenada Północna), 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)
19. Zieleń przed Bramą Wyżynną przed niwelacją fortyfikacji na zdjęciu Theodora Kuhna, 1894 (Ze zb. Polony)
20. Aleja przed Bramą Wyżynną przed niwelacją fortyfikacji, ok. 1900. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
21. Rzędy drzew posadzone wzdłuż Podwala Grodzkiego. Widok z lotu ptaka na pocztówce z lat 20. XX w. (Ze zb. autorki)
22. Obsadzenia przyuliczne wzdłuż Podwala Grodzkiego na pocztówce z początku XX wieku. (Ze zb. Wojciecha Gruszczyńskiego)
23. Aleja lipowa na Podwalu Grodzkim i druga na południowym fragmencie Promenady Północnej (ul. 3.Maja) na pocztówce z początku. XX wieku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
24. Środkowa promenada na Wałach Jagiellońskich (z lewej Dominikswall z prawej Karrenwall), fragment Targu Siennego i wlot w aleję na Targu Rakowym, pocz. XX wieku. (Ze zb. Wojciecha Gruszczyńskiego)
25. Rzędy lip przy Wałach Jagiellońskich (Elisabethwall) i trójkątny zieleniec przed budynkiem Nowego Ratusza, lata 20. XX wieku. (Ze zb. Wojciecha Gruszczyńskiego)
26. Trójkątny skwerek na skrzyżowaniu Huciska i Wałów Jagiellońskich, pocz. XX wieku. Po prawej szpalery drzew sadzone w wąskich pasach trawnika wzdłuż Wałów Jagiellońskich. (Ze zb. Muzeum Pomorza)
27. Środkowa promenada na Wałach Jagiellońskich (Karrenwall), teren przyszłego ogrodu pokazowego i fragment Targu Siennego, pocz. XX w.
28. Środkowa promenada w ciągu ulicy wały jagiellońskie (Dominikswall) niedługo po posadzeniu na pocztówce z początku XX wieku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
29. Zieleniec wokół pomnika cesarza Wilhelma przed Bramą Wyżynną, po 1903. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
30. Obsadzenie terenu rezerwowanego w planie Stübbena pod przyszłe inwestycje, pocz. XX wieku (KS)
31. Widok na tereny rezerwowane pod przyszłe inwestycje oraz skrzyżowanie Promenady Południowej z torami kolejowymi (w fosie) z okolic ulicy Rogaczewskiego, pocz. XX wieku. ((Ze zb. W. Gruszczyńskiego)
32. Widok Gdańska z lotu ptaka na pocztówce z lat 20. XX wieku. W lewym dolnym rogu widoczne

są rzędy drzew przy ulicy Okopowej i zieleniec przed Muzeum Narodowym.

33. Lipy rosnące w ciągu ulicy Wały Jagiellońskie (Karrenwall), pomiędzy Brama Wyżynną a ulicą Bogusławskiego, 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)

34. Szpaler robinii przed budynkiem dawnego Gimnazjum Polskiego na ulicy Augustyńskiego i najnowsze nasadzenia w okolicy Urzędu Wojewódzkiego, 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)

35. Zieleń w okolicy Urzędu Wojewódzkiego, która została wycięta w związku z modernizacją układu drogowego i budową parkingu wielopoziomowego, 2017. (DRMG, <<https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Budimex-rozbuduje-wiadukt-Biskupia-Gorkan118011.html>>)

36. Dworzec Gdańsk Główny, ok. 1905. Na zdjęciu widać dwa niewielkie skwery przylegające do elewacji dworca i nieco większy skwerek przed budynkiem obecnego hotelu. Wszystkie są obwiedzione niskim żywopłotem formowanym. Najprawdopodobniej z ligustru. (Ze zb. Gedanopedii)

37. Zielona oprawa budynku przy Podwalu Grodzkim 4 na pocztówce z początku XX wieku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)

38. Szpital Miejski (Lazaret przy Bramie Oliwskiej), około 1895. Widać staranne obsadzenie ulicy Dyrekcyjnej (Am Olivaer Tor). Najprawdopodobniej są to lipy. (Ze zb. Gedanopedii)

39. Lipy na ulicy Dyrekcyjnej 2-4 (Am Olivaer Tor), przed budynkiem Dyrekcji Kolei, lata 20. XX w.

40. Alejowe obsadzenie północnego odcinka Podwala Grodzkiego na pocztówce z początku XX wieku. (Ze zb. autorki)

41. Szpaler wiekowych lip na ulicy Dyrekcyjnej 6 (Am Olivaer Tor), 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)

42. Stary kasztanowiec na rogu ulicy Dyrekcyjnej i Gdyńskich Kosynierów, przed bud. Nr 11. Być może jest to pozostałość po restauracji a później kawiarni Franza Josefa Selonke, która działała w sąsiednim domu w latach 1892–1896 przy Am Olivaer Tor 10 (ul. Gdyńskich Kosynierów). (Fot. K. Rozmarynowska)

43. Widok z Nowych Ogrodów na ulicę Hucisko. Wzdłuż ulicy widoczne młode nasadzenia platanów, z lewej Podwale Grodzkie a za nim ogród przy Nowym Ratuszu; po prawej Targ Rakowy a za nim Mały Błędnik, pocz. XX wieku. (Ze zb. Muzeum Pomorza)

44. Aleja, najprawdopodobniej lipowa, na Targu Węglowym na Planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku (Ze zb. Bibl. PAN Gd)

45. Szpalery drzew, najprawdopodobniej lipy, po zachodniej i wschodniej stronie Targu Węglowego, początek XX wieku.

46. Szpaler drzew (pozostałość po wcześniejszej alei?) po zachodniej stronie Targu Węglowego i regularne obsadzenie drzewami szaletu miejskiego na pocztówce z 1917 roku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)

47. Zieleniec na Targu Drzewnym i szpaler drzew po północnej stronie placu, pocz. XX wieku. (KS)

48. Targ Drzewny, na mapie z 1929 roku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd.)

49. Zieleniec na Targu Drzewnym z pomnikiem króla Jana III Sobieskiego. Trawniki obwiedzione żywopłotem z ligustru, w głębi lipy drobnolistne, 2011. (Fot. K. Rozmarynowska)

50. Szpaler sześciu lip, posadzonych w przestrzeniach pomiędzy oknami, przed domem modlitwy mennonitów. Nad Kanałem Raduni widad rząd drzew, najprawdopodobniej owocowych. Zdjęcie sprzed 1945 roku. (Ze zb. Gedanopedii)

51. Pozostałości dziewiętnastowiecznego ogrodu mennonitów. W środku buk pospolity odmiany czerwonołistnej – pomnik przyrody. W głębi cztery z pierwotnie sześciu lip posadzonych w przestrzeniach pomiędzy oknami domu modlitwy, 2022 (Fot. K. Rozmarynowska)
52. Kanał Raduni, po lewej ciąg spacerowy po śladzie Promenady Południowej, po prawej lipowy szpaler graniczny dawnego cmentarza Zbawiciela, 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)
53. Tereny rekreacyjne na Biskupiej Górcie na mapie z 1929 roku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
54. Tereny rekreacyjne na Biskupiej Górcie. Widoczne także zagospodarowanie zielenią okolic ulicy Okopowej (Karrenwall i Wiebenwall), Targ Sienny i aleję na Promenadzie Południowej. J. Daniluk, w. <<http://www.jandaniluk.pl/pl/104-biskupia-gorka-w-latach1920-1945-wyklad>>
55. Zejście z terenów rekreacyjnych na Górcie Gradowej w stronę Parku Steffensów, lata 20. XX wieku. Po prawej kompleks budynków wzniesionych w latach 1894–1896 na potrzeby szpitala Bożego Ciała przy Promenade 21/25 (ul. 3 Maja). Po środku pusty plac będący pozostałością Zakosu Jerozolimskiego. (Ze zb. W. Gruszczyńskiego)
56. Tereny rekreacyjne na Górcie Gradowej na mapie z 1929 roku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
57. Tereny rekreacyjne na Grodzisku. Otwarcie widokowe na Kościół Mariacki obsadzone młodymi drzewami i krzewami, ok. 1930. (Ze zb. autorki)
58. To samo miejsce w 2011 roku. (Fot. K. Rozmarynowska)
59. Promenada Błędnik (Irrgarten) na planie Gdańska z 1738 roku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
60. Promenada Błędnik (Irrgarten), po prawej lazaret miejski na rycinie Mateusza Deischa (Ze zb. Polony)
61. Promenada Błędnik (Irrgarten) na planie Gersdorfa z 1822 roku, pod nazwą Lustgarten (ogród rozrywkowy). Stan po wojnach napoleońskich. (Ze zb. W. Gruszczyńskiego)
62. Promenada Błędnik (Irrgarten) na Planie Gdańska Daniela Buhsego. Stan z lat 60. XIX wieku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
63. Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten) na Planie Gdańska z 1829 roku. Widoczna zabudowa zachodniej pierzei Wałów Jagiellońskich (Dominikswall). (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
64. Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten), stan z 2011, rys. (Rys. K. Rozmarynowska)
65. Mały Błędnik (Kleiner Irrgarten) na pocztówce z pocz. XX wieku. Kanał Raduni i tylne elewacje zabudowy przy Wałach Jagiellońskich (Dominikswall). (Ze zb. W. Gruszczyńskiego)
66. Widok z Małego Błędniaka na Bramę Wyżynną i Budynek Banku Gdańskiego (Bank von Danzig) na pocztówce z początku XX wieku. Po lewej stronie zaginiona fontanna, otoczona kompozycją z kwiatów i krzewów. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
67. Północno zachodni fragment Małego Błędniaka, 2022. Szpaler wiekowych lip odgarniający Mały Błędnik od Targu Rakowego. Jedna z lip wyraźnie zamiera, 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)
68. Plan ogrodu przy komendanturze wojskowej z książki Danzig und seine Bauten z 1909 roku. Na planie widać obwodnicowy system ścieżek oraz dwa kwietniki, kompozycyjnie podporządkowane elewacji południowej i zachodniej budynku głównego. Ogród jest wyraźnie wyodrębniony z przestrzeni publicznej. (Ze zb. autorki)
69. Południowa elewacja budynku Nowego Ratusza z ogrodzeniem dzielącym przestrzeń ogrodu na dwie części, publiczną i ogólnodostępną oraz zamkniętą, 2022. (Ze zb. autorki)

70. Zieleniec na Bastionie św. Elżbiety na pocztówce sprzed 1914 roku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
71. Zieleniec na Bastionie św. Elżbiety, stan 1958. Na zdjęciu widać taras po dawnym pomniku wojennym. (fot. E. Kupiecki, za: Stankiewicz, Szermer, s. 203)
72. Krajowy Pomnik Poległych (Landeskriegerdenkmal) w postaci kolumny zwieńczonej pruskim orłem wzniesiony w 1933 roku na zieleńcu na Bastionie św. Elżbiety, na miejscu wcześniejszej kolumny wojennej (Kriegssäule), ustawionej w 1914 i zdemontowanej w 1918 roku. (Ze zb. W. Gruszczyńskiego)
73. Zaniehbana zieleń na Bastionie św. Elżbiety. Widok od strony ulicy Bastion św. Elżbiety 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)
74. Nieistniejący ogród łoży masońskiej Eugenia przy ul. Nowe Ogrody 18 na planie Daniela Bushe'go. Po prawej stronie na dole widoczna jest aleja na Targu Rakowym i fragment Małego Błędnika. Lata 60. XIX wieku (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
75. Przednia elewacja budynku łoży „Eugenia” przy ulicy Nowe Ogrody 18, po 1883. (Ze zb. Fotopolska)
76. Plac Hanzy na Mapie z 1929 roku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)
77. Zieleniec na Placu Hanzy. Po prawej budynek gimnazjum i archiwum. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
78. Zieleniec na placu Hanzy. W tle budynek I Liceum Ogólnokształcącego, lata 20. XX wieku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
79. Ogród pokazowy przed Brama Wyżynną. W tle promenada w ciągu ulicy Wały Jagiellońskie (Dominikswall), w: <www.gdanskstrefa.com>
80. Wejście do ogrodu pokazowego, na pocztówce z lat 20. XX wieku. (Ze zb. K. Szczecińskiego)
81. Ogród pomiędzy dawnym klasztorem franciszkanów a kościołem św. Trójcy. Na pierwszym planie nowo posadzone drzewa przy ulicy Okopowej (Wiebenwall), pocz. XX wieku. (Ze zb. Polony)
82. Uporządkowany zieleniec pomiędzy ulicą Okopową a kościołem Św. Trójcy, lata 30. XX wieku.
83. Pomnik poległych z 5. pułku grenadierów, koniec lat 30. XX w. Ze zbiorów Krzysztofa Gryndera. Z lewej strony drzewa należące do ogrodu Muzeum Miejskiego, z prawej rząd lip przy ulicy Okopowej (Wiebenwall). (w: <<https://historia.trojmiasto.pl/Zanikajacegdanske-pomniki-n132117.html>>)
84. Zieleniec przed Muzeum Narodowym. Dawny pomnik poległych z 5. pułku grenadierów pozbawiony zarówno napisów przedwojennych jak i powojennych, reklamujących Muzeum Narodowe, stan 2012. (Foto Artur Andrzej, za: Wikimedia.)
85. Zieleniec przed Muzeum Narodowym. Drzewa schnące w związku z budową przejścia podziemnego do przystanku kolejki Gdańsk Śródmieście, 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)
86. Fragment Planu Willera (1687). Na planie widoczny jest Ogród Strzelecki o zarysie zbliżonym do trapezu. Od strony miasta pokazano zespół zabudowań strzeleckich, za nimi prostokątny plac ze słupem do mocowania ptaka. Po lewej stronie, w części środkowej widać zadrzewienie, a za nim, wzdłuż granicy z ulicą Kurkową, ogrody. (Ze zb. autorki)
87. Plan Ogrodu Strzeleckiego autorstwa O. Schachta, 1838, za: Bertling A.; Schützengarten und

Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit, w: „Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes Danzig“ Jg. IX, h. 2 (1932), A.W. Kafemann, Danzig 1932.

88. Plan Ogródu Strzeleckiego po przekształceniu w 1887 roku przez Augusta Lenza. Autor: Alex Fey, za: Bertling A.; Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit, w: „Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes Danzig“ Jg. IX, h. 2 (1932), A.W. Kafemann, Danzig 1932.

89. Dom Strzelecki po rozbudowie w 1851 roku. Przed budynkiem charakterystyczne dla XIX wieku klomby kwiatowe. Litografia Wenera, 2. połowa XIX wieku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)

90. Szpaler lipowy wyznaczający tor strzelecki w dawnym Ogródku Strzeleckim, stan 2011. (Fot. K. Rozmarynowska)

91. Dawny Ogród Strzelecki. Szpaler lipowy wyznaczający tor strzelecki, stan 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)

92. Cmentarze u stóp Biskupiej Górki na planie Gdańska Gersdorfa z 1822 roku. (Ze zb. W. Gruszczyńskiego)

93. Cmentarze u stóp Biskupiej Górki. Od strony Promenady Południowej dostępne poprzez z mostki nad Kanałem Raduni, na Planie Gdańska Daniela Buhsego, lata 60. XIX wieku. (Ze zb. Bibl. PAN Gd)

94. Widok na dawny cmentarz Zbawiciela , 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)

95. Lipowy szpaler graniczny dawnego cmentarza Zbawiciela, stan 2022. (Fot. K. Rozmarynowska)

96. Cmentarze u podnóża Góry Gradowej na Planie Gdańska Gersdorfa z 1822 roku. (Ze zb. W. Gruszczyńskiego)

97. Cmentarz Mariacki przy ulicy 3 Maja ze schnącymi drzewami . Przez ostatnie lata użytkowany był jako parking, stan 2022. Fot. K. Rozmarynowska)

98. Bujnie rosnąca zieleń na terenie dawnych cmentarzy w okolicy Kościoła Bożego Ciała, 2022. Fot. K. Rozmarynowska)

6.2. Źródła ilustracji

1. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku (Bibl. PAN Gd)

Grafika

- *Die Kaserne auf der Bischofsberge zu Danzig, aut. J. Gottheil, w: Sechs kleine Ansichten von Danzig, ok. 1840, nr inw. Gr. Al. 4287 (5).*
- *Weg nach dem olivischen Thor, aut. M. Deisch, w: 50 Prospecte von Danzig, 1765, ark nr 14, sygn. Gr. Al. 4098 (14)*
- *Schützensgarten, aut. J. Greth, w: Album der Umgebung von Danzig in 9 malerischen Ansichten, wyd. Theodor Bertling, Danzig ok. 1860, nr inw. Gr. Al. 4283 (9)*
- *Friedrich Wilhelm Schützenhaus, II poł. XIX w., nr inw. 5604*

Kartografia

- *Plan Gdańska, 1738, sygn. C-I-37 1/3*
- *Plan Gdańska, aut. Block, sk. 1:10000, 1929, sygn. C-I-46.8*
- *Bebaungsplan der Stadt Danzig Aufgestellt nach den Vorschlägen des Stadbauraths Stübben in Köln, 1893, sygn. C-I-50.12 (165)*
- *Plan von Danzig 1866-1869, aut. Daniel Buhse, sk. 1:1000.*

2. Archiwum Państwowe w Gdańsku (AP Gd)

Kartografia

- *Plan Gdańska Schmidta, 1792, sygn. 300MP/1183*

4. Zbiory Wojciecha Gruszczyńskiego

- *Grundriss der Westpreussischen See und Handlungstadt und Festung Danzig, aut. A. Gersdorff, 1822.*

GDAŃSKIE
WARSZTATY
PROJEKTOWE